

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 10 (16315) ■ 2001 чылдың январь 25, четверг ■ Ат салган шагы 18.30 ■ Садар өртөө 3 рубль.

Селектор хурал

ХҮН АЙТЫРЫЫНДА: КЫШТАГЛААШКЫН

Дүүн ТР-ини Президентизин Ш. Д. Ооржактын даалгазы-биле республикада мал кыштаглаашкыны канчаар чоруп турарынын дугайында селектор хурал болган. Хуралга үш кол айтырыг: 2000-2001 чылдың кыштаглаашкыны, мал кыштаглаашкынын аарыг-аржыктан, аш-чуттан хур-менди ажыраары, мал чемини курлавыры болган чаксы хову ажылында белеткел дугайында чугаалашкан.

Чазак Баштыңынын ора-лакчызы Владимир Хемер-оол хуралды салдырган үе-зинде башкарып эрттирген. Хуралдың ажылында бир-ле дугаарында кожуннарнын мал, чер ажылынын хары-салгалдыг ажылдакчылары (микрофон дамчытыр), арат ажыл-агыйларынын удуртукчулары, агроисабтан дээш, өске-даа чалатканнар хойу-биле киришкен.

Эрткен чылдарга бодаарга, бо чылын республиканын мал ажылдыглары кыштаглаашкыны элээн шынгыс белет-кедиг киргенни Көдээ ажыл-агыйынын сайыдааны мал талазы-биле ора-лакчызы А. С. Эрес-оол оңзалап дем-деглээн. Кыска хуусаанын дургузунда кыштагларын белеткээш, организастыг көжүп кирген. Оон түнел-де амгы үеде 115 муң баш майыстыг бода мал, 13,5 муң баш хаан, 685,8 муң баш ишэр мал, 25,8 муң баш чылгы, 162 теке, 1029 иви, 70,4 муң баш куш аймаа кыштаглаашкы-ны хур ажып турар.

Нити байдал чүгээр-даа болза, үргүлчүлүгү хар ча-ганга-биле Эрзин, Тес-Хем, Овур, Мөңгүн-Тайга кожун-нарда харын кылыны 50-70 см чедип турар. Күштүг хат хадааныдан олардың черлерин хары хөртүктүг, копка оруктар муңгаштаган, мал-

дың одар үнүп оттаарына берге байдалды таварышты-рып турар. Тандынын "Шан-ган" совхоз, ОПХ "Соснов-ское", Чеди-Хөлдүн Ак-Тал сумузу, Кызыл кожунунун Баян-Кол, Ээрбек, Кара-Хаак болган өске-даа төп кожун-нарнын чамдык девискээр-леринде хар каянжызындан-даа кылын дүшкен. Шээр малдың оңт кызып чире берге, малдың даваннары тастап турар.

Төрүүр хой, өшкү бажын өстүрүнген берген дузаламчы акшаны кожуну бүрүзү алган. Ажыл-агыйларга мал чизезин чорутканынын түнелинде, республикада майыстыг бода мал бажы кудулап, шээр малдын бажы өзүп турар.

2000-2001 чылдың кыш-таглаашкын үезинде мал бажын азы-бүрү аарыглар-дан камгалаары-биле улуг ажылдыг ажыл-агыйларын мал өмчилери чорудуп тура-рын ТР-ини Ветеринария департаментинин начальни-ги С. М. Достай дыңнаткан. Халдавырлыг аарыглар удур тарылганы кылган. Мал кодуру — эн өтөрөгөй бол-гаш халдавырлыг аарыг. Аарыгны болдургазы-биле баш удур камгала кылырын-га белеткен, эм-тан сада-рынга 148 муң рубльди үндүргөн.

Көдээ ажыл-агый яамызы-нын чер ажылынын талазы-биле килдиз эргелекчизи Геро Дөрбш эрткен чылдын чаксы хову ажылынын түн-неддеринге база бо чылдын белеткел ажылында делгере-гей-биле доктааган. 28,7 муң тонна тараа үрезини саткан, ажыл-агыйларга чазыг бер-ген. Бо хүнде оң чүгте 643 тонназы дедир эгиттинген. Келир чылын бир тонна үре-

зиниң өртээ 6500 рубль болур. Ыңчангаш 2001 чыл-дың чаксы тарылгазынга үре-зин белеткелди кирегил. А планда тараа культураларын-га 30 муң тонна үрезин, карто-фельге 27 муң тонна база но-гаа аймаан тарырынга 5 муң тонна үрезин көрдүңүп турар.

Илеткелдер соонда ко-жуннарнын кол зоотехник-тери боттарынын кожунунда кыштаглаашкынын байда-лы-биле хурал кезиптиренин таныштырган. Оларнын чу-газындан алырга, кол-ла бер-гедежип турар айтырыг — кывар-чаар материал. Ко-жуннарнын чыгырга черлери нити-биле кыштаглааш-кыны эки эрттир дээш бар-ла-арталары ажылап, тус-тус комиссия тургузуп алган ажылдап турары билдинген.

Селектор хуралдын түн-нелинде В. Д. Хемер-оол ху-ралдын протокол шиптир-не калдыг пункттар кнре-рин дыңаткан. Ында кол-ла айтырыг — кыштаглаашкын үезинде бергедежип турар кожуннарда, оларнын кнрпегин дилээп суугар акша-биле дузаларынын дуга-йында айтырыгнын төлө-веледин белеткээр. Ылангыя төрүүр малдың бажын чи-дирг чок камгалап алыры-биле шынгын контролду тургузар. Ыңчангаш апрель, май айларда төрүүр кодан-нарга шэф дузазын органи-заастар. Чүге дие бо чылгы көрдүнген дузаламчы акша-нын түңү 38 млн рубль. База ол ышакш узун хуусаалыг чазылыг (лизинг) техника-зын алган улус өрезин дарый эгидери чугула дээрзин дыңнаткан.

Чимисмаа МОНГУШ.

РФ-тин Президентизинин Сибирь округунда Бүрүн эргелиг төлээзи Леонид ДРАЧЕВСКИЙ ажил-албан аайы-биле Тывага кээп чораан

ХӨГЖҮЛДЕ — ЭРТЕМ-БИЛИГДЕ

Январь 23-те РФ-тин Президентизинин Сибирь федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзи Леонид Вадимович Драчевский база ону үдөп чоруур оон харысалгалыг ажылдакчылары чагыс хун ажил-албан аайы-биле Тывага база катап кээп чораан.

Агаарнын температурасы 45 градус соок-даа болза, Тыва Чазактын удуртукчу-лары ора-лакчы президент А. А. Мельников, Дээди Хуралдын Даргазы Ш. В. Кара-оол болган өскелер-даа хүндүлүг аалчыны аэропортка уткуп-хүлээп алыры-биле манат турган. Каян Новосибирскиден Абакан таварып ужул келген ТУ-134 самолёттун экинчи трап салдырган соонда, оон Леонид Вадимович Драчев-ский болган ТР-ини Прези-дентизин Ш. Д. Ооржак олар дүжүп келген. Аалчылар уткуп алыкчылар-биле кол тутуш мендешкен соонда, Леонид Вадимович Драчевский бо улаада Кы-зыл келген сорулгазынын дугайында тыва журналист-терге мынчаар чугаалаан: "Мен келгенимниң кол уткамы — Тыва Республи-канын Конституция төлө-висинде хамараштыр тургустунуп келген айты-рылганы анализеп коору болган тыва студенттер-биле ужуражыры болур. Тываң келер үең дээр-ге амгы студенттер-дир. Оларнын эртем-билигинде республиканын сайыралы хамаржыр". Соок дыңыг болганыдан аалчылар-даа, журналисттер-даа машинага олурупкан, чугааны чыгыг черге аламчылар-биле Тываң Күрүне универси-тетинче угалган.

Студенттериниң кышкы дыңтангылазы эгелеп берген-даа болза, студенттер болган башкылар университеттин азында шыгырт долу олурупкан. Олар РФ-тин Президентизинин Сибирь округунда Бүрүн эргелиг төлээзи Л. В. Драчевский-биле чугааны эгелээрин четтикенин манат турган. ТКУ-нун ректору Н. Г. Дуб-ровский Леонид Вадимови-чинин Тывага бо удаа келеш, университеттин эргинин артап келгенинге өөрүп

четтиргенин илереткеш, хүндүлүг аалчыга сөстү берген. Леонид Вадимович тыва студенттер-биле ужу-ражып келгенинге өөрүп турарын чугаалааш, Сибирь федералдыг округта нити байдал-биле кысказы-биле таныштырган.

Чоокта чаа РФ-тин Президентизин В. В. Путин Кремльге Россиянын феде-ралдыг округтарынын бүрүн эргелиг төлээлери болган инспекторларын келдирткеш, округтарын тургустунганын-дан эгелээш кылдырган ажылдарынын түнелдерин айтырды. Ужуражылгага президент В. В. Путин 2000 чылдын күзүн Новосибирск хоорайга болуп эрткен "Сибирь дугуржулгазынын" ассоциациязынын чөвүлүг хуралына Сибирини хөгжү-дүрүшүн талазы-биле хүлээп алганы экономиктиг страте-гиязын оңзалап чугаалааш, 2001 чылдын июнь 1-ге чедир аңаа чугаалашкан айтырыг-ларнын кол углангышынын ажылдап кылырын чугаа-лады. Бо талазы-биле Сибирь округунче кирип турар субъекттериниң национал оңза байдалы база өөренип көргөн. Тываңы хөгжүрүп айтырыгы аңаа база чугаа-лажып көргөн. Кандыг-даа удуртур-баштар черлерин мурнунда салдырган кол сорулга чоңунч амыдыралы хүндүн хүнге экижидери болур ужурулуг Ыңчангаш Россиянын, Тываң амыды-ралын экижидер дээш кызып өөренип, ажылдар ужурулуг силер, эртим студенттер. Республиканын келер үең силерден хамаржыр — деп, ол чугаалаан.

Леонид Вадимович студен-тилерин салган айтырыг-ларына харыны берген. "Тываже кандыг сорулга-лыг келген силер?" деп айтырыгга ол мынча дээн: "Хаксиянын Чазак Башты-ңына А. И. Лебедь катап база сонгуктан, оон дүжүлгеге

саадап олурупканынга байыр чедирери-биле ынаар чордум. Аңаа Тыва Республиканын Президентизин Ш. Д. Ооржак-биле ужурашкан, бээр кел-геним бо. Чогул план суугар черле Тываже кээр сорулга-лыг турдум. Сорулган Кон-ституция талазы-биле тургус-тунуп келген айтырылганы өөренип көөрү болган тыва студенттер-биле ужуражыры турган. Ыңчангаш силер-биле ужуражыры өөрүнчүг-дүр" — деп, ол чугаалаан.

Оон соонда Л. В. Драчев-ский ТР-ини Президентизин Ш. Д. Ооржак, Дээди Хура-лдын даргазы Ш. В. Кара-оол, Тыва Республиканын проку-

рору С. С. Мосияш олар-биле тус-тузунда аңгы-аңгы ужуражып чугаалашкан. Дээди Хуралдын депутат-

тары-биле каш минута ужу-ражып, оларнын айтырыг-ларына харыны база берген.

РФ-тин Президентизинин Сибирь федералдыг округ-унун Бүрүн эргелиг төлээзи Л. В. Драчевский ажыл-агыйы аян-чорун бир хун Тывага кылган, кержээ дедир чорупкан.

Игорь ДАМДАК, бистик көр.

ЧУРУКТАРДА: аэро-портка уткулга; универси-тетке ужуражылга үезинде. Василий БАЛЧИЙ-ОЛДУ тырттырган чуруктары.

Солун болган номчукчу

ХАРЫЫЛАР АРАЗЫНДАН

Эрткен чылдың сөөлгү айларында "Шын" солунун редакциязы солунга хамараштыр бижикчилериниң арга-сүмезин алыр сорулга-биле анкелаларын элээн каш үндүрүлгелерге парлаан. Аңаа бижикчилер эн-не идепкейли-биле киржи, боттарынын бодап турарынын дугайында тода болган делгерегей чагаалары база чүгле анкелаларын харыларын редакцияның адресинге чоруткан.

Редколлегия кезигүүнүсри чагааларын кичээп-гейил сайгарып көргөш, эки дээн анкелаларын чырыкче парладып үндүргенин номчаан боор силер. Бо удаада элээн каш авторларын чагааларындан каш одургаларын номчукчуларын кичээп-гейинге бараалатнышаан, "Шын" солунун анкелазына эн идепкейлиг киржи, чаа эгелекчи болган чогаа-дыкчы саналдарын кнрпегин дээш, солунун доктаамал номчукчулары болган чагыш алыкчы-лары, Кызыл хоорайнын чурттагычы Виктор Дандар биле Шагаан-Арыг хоорайдан Наталья Дугур-Кечил-оолду "Шын" солунун Хүндүлүг би-жиктери-биле шаңнаанын дыңадып тур бис.

"Аяк хээлиг торгу тонум"

Чаа үнчү чылдан эгелеп солун, чугула айтырылганы көдүрүп, ажык-чарлыг болбушаан, Тываңың тоогүзү-биле холбашкан обгелерин, тыва черлер аттарынын дугайында тоолчургу-даа, солун-даа чугааларын чы-рыкча кандыгыл? База ол ышакш хөгжүлгөсү "Аяк хээлиг торгу тонум", эр чоңга "Оттук азынган кап-ла карам" деп рубрикаларын үнүп турарын күзөөр дүп мен. Моторк ТИРЧИН.

Тес-Хем кожуну.

Дуза кадар дээш

Дилим, өдө-чара материал-дарын парлавышаан, бактаар

сорулга-биле шүгүмчүлээш-кин кылбайн, а четпес чүүдлерин адып ап, ак сеткил-биле дуза кадар дээш шүгүмчүлээр болза эки. Оон башка "Шын" солун хоп-чип тарадыр саазын апар. Бо берге үеде улустун сеткил-хоонун экижидер керек.

2001 чыл дээрге чаа век-тир, ыңчангаш "Шын" солун-ун утка-шынары бүрүнү-биле экижир ужурулуг.

"Сонургактарга" деп булуңу ажыдып, аңаа эдлээ-зин, хуулгаазын болушкун-нарын чыыдар. "Номчук-чунуң эскерилгери", "Би-жикчи чаа айтырыг көдүрүп тур" деп рубрикаларын үн-дүрүп, көдээ бижикчилериниң сеткил-хоонунуң холээшкн-нерин парлап болгай.

"Ыдыктыг чүүл дуга-йында бодаалар" деп эгенин аңаа-биле шажын-чүдүлгеге

хамаарышкан хууда сагыш-сеткилдин дойдушкунун бижээн материалдарын чы-рыдар. Аңаа номдан дүжүрүп бижээн чүүдлериниң херээ чок, чүгө кнжннн хууда билишкннин парлаары күзөңчиг.

Белек-оол ООРЖАК. Кызыл хоорай.

Көстүп кээр боор

Чаа өзүп олурар салгалы-выска тускай арыны айда оода чангыс катап үндүрер күзөңчиг. Республикада үнүп турар хоочун "Шын" солуну-нуус ол талазы-биле чогаа-дыкчы ажылдай бээр дээр-зинге бузурелм улуг. Чүге дие солунун редакциязында өөредилге килдизи деп килдиз-даа бар чүве-дир. Оларнын ажылы бо чылын көстүп келер боор.

Ирина МЕЛДЭЭН. Мөрсү суур.

Чепсек кылгаш...

Фельетону чепсек кыл-гаш, ажыл бар-даа болза, ажылдар хончу чок, "чүгө менээ", "эжел-ле, эжел" дээр хоонуг кнжидернн сойгалал, уруглар акшазы днжир пособие алгаш, ажы-төлүңе когулуд садып берген чүве-зи-даа чок аргаалап чоруур ада-иелерни шүгүмчүлөп, сай-гарлыкы ат азынган, чүгө чон мөлчүүр сорулгагыг

чижижнеп чоруурларын чырыдып бижип турза, олар боттарын танып кааш, кандыг-бир түнелдин үндүрер боор. Давов СЕДЕН. Ак-Эрик суур.

Анкетага сыдап алгаш...

Анкетага хамараштыр бодум шаам-биле хары-ларын кызыдып көрейин. Бирээде, бистип "Шыныгыс" чүгө куу-каа-даа ышакш чүвөл? "Тувинская правда-нын" ужу-бижин кара-кара, тода, чуруктары база ыдыг. Чангыс черге парлап турбаан чүве бе? Бир эддеп чүве: "ат салган шагы 19 шак" деп каан боор, бистер солуну чамдык таварылгаларда 19 шак четпээнде-ле номчул бээр бис.

Ийе, хоойлу-дүрүм хой-дур. Оларын чижектерден көргүзүп тургаш тайылбыр-лаар болза, эки-дир ийин. Чижээлээрге, чер дугайында хоойлу бар чүве-дир. Ону конуг-ла билип алыксадым. Чер кнжиге херек-ле болгай. Билднмес-тир. Бо "Орукка шимчээшкннин дүрүмнери" чыдыр. 56 арыннарлыг чүве-дир. База "Комментарии к Правилам дорожного дви-жения" деп ном чыдыр. Тайылбыры ол ынаан. А оон арыннары — 254. Хоойлуну тайылбырлар болза мындыг улуг ажылдыг чүве ышак-жыл. Көдээге колдуунда "Шын" кээр чүве болганда, мындыг тайылбыр чок, бил-

динмес чүведерин парлааш чоор ону, чок болза тайыл-бырлап берип турзун. Оон аңгыда күзөдлерим мындыг. Кодам девискээрге кылдыр ажылдар дугайында, эн ылаңгы эргиниң утундуруп бар чыдар ажылдары: алгы өттеп, тараа хоорар дуга-йында тайылбырлар. Мен сүт болза мал догерип көрбээм мен. Билбес мен.

Уруглар чугаазы херек. Бо конугч солун болур ужурулуг.

Шыдыраа бодалгалары, кроссвордтарын суббота савында парлап турзун. Бир эвес тыва дылга кроссворд тургузары берге чүве болза, орус дылда кроссвордтардан парлааш, айтырылганы ты-валап парлаза. Орус дылда домей-ле өөренип ужурулуг бис ынаан. Күрүне дылын.

Мөөрейин, мен эртем чок кнжи бодап орамынга, чараш эвес мөөрей Федералдыг почта салбыры дээрге биске пенсия берип турар органи-зация ышакшыл. Ыңчан-ганда олар шаңнал алыксаан, хоойлү пенсияларын аныз-бүрү аргалар-биле ыйыдып-ла эгелээр. Ыйтырып, когулуп... Түнелдинде хой маргылдаа.

Мен бодап көөрүмге, ол шаңналды коллектив эвес, а чангыс чагыкчыга дүжөр кылдыр баштыгырган болза азы ол акшаны бичип-бичип кылгаш, чагыкчылар аразын-га мөөрей чарлаан болза. 600-700 акша бууду коллективтиң чүзүңге баарыл. А номчукку 100 азы 50 рубль апар болза,

улуг өөрүшкү.

Бир-дээ, оор-суу, кем-херек үүлгеденинниң хой чүве болганда, ындыг улустун аразынче кирип, кезек-чамдыкы-биле интервьюдан кылып, чугаалашса. Чамдык хой-хой чылдарда олуруп-даа чорза, конугч топтуг улус бар-ла болгай. Бичин-даа болза ажыктыг чүвени кылгытар ирги бе деп бодадым-дыр ийин.

Чигир-оол МОНГУШ. Хорум-Дар суур.

Үениң негелдизи

Аныяктар. Оларнын амыдыралына хамараштыр материалдарын хойу-биле бижип болур. "Көдээден хоорайга келгеш...", "Аныяк кнжи ажыл чокта..." деп рубрикаларга аныяктарнын боттарынын санал-опадарын, сагыш-сеткидин, кандыг бергелээшкннере таварыш-канынын дугайында ажык-чарлыг чагааларын парлап болур-дур.

Оон аңгыда "Коллектив-тиг кошуку амыдырал — үе-тин негелдизи", "Хууда ажыл-агый — кошуку амыдыралда" деп чүүдлериниң адаа-биле амгы үениң араттарынын, төрөл болук ааны-биле тут-тунуп ажылдап чоруур сай-гарлыкчыларын мураккы дуржулгазын өскелерге таныштырып чырыдарын күзөөр-дир мен.

Ч. ОЮН. Кызыл хоорай.

Сөөлгү шакта

● РФ-тин Президентизин В. Путин Ченияда федерал-дыг шериглериниң чамдык кезектерин кызырар дуга-йында Чарлыкка ат салган. Аңаа 42-ги дивизия болган милиция кезектери артар.

Ченияга артак шериг-лериниң ролу улам улгадыр болган оларнын ханды-рылгазын күштөлдирер.

● Москвада чедип келген Израильдин президентизин Моше Кацав биле В. Путин-ниң ужуражылгазы 2 шак ажыг үеде үргүлчүлээ. — Чоокку Чөөн чүкте болушкуннарже Россия аңаа-ла коруп орбас, еврей-даа, палестин-даа талааларга таяржыр аргаларын дилеп тыгвар херек — деп, В. Путин демделгээн.

● Москваның болган Бүгү-россиянын патриар-хызы Алексий Н. "Православ чүдүлгелгил удустарын чангыс эн" деп шаңналды Белоруссиянын президенти А. Лукашенкога ты-выскаан.

— Белорус-россий өвилел күрүзенин күрүне секретары Павел Бородинни хостаар дээш болдунар-ла чүүдлерин кылдыр мен — деп, ол чугаалаан.

● Россияга партиялар ду-гайында айтырыгы Күрүне Думазына чугаалажыры февраль 6-да эгелээр. Пар-

тиялар дугайында хоой-лунуң 5 альтернативтиг төлөвилери, оон иштинде Президент В. Путинниң киргенин төлөвилер бар.

● Париж клувинга Россия-ны өрелерин төлээр дуга-йында айтырыгны Күрүне Думазына чугаалажыр. Бо айтырыг талазы-биле депу-таттарда ийи вариант бар, чамдыктары өрелерни долу төлээр, өскелери үндүр би-жир дугайында айтырыгны көдүрүп турар.

● "Чангыс ап-сеткин" кат-тыгышкынын удуртукчуу Борис Грызлов АКШ-тын президент дүжүлгө-зиниң байырлагына кир-жип чораш келгенинин соонда, Павел Бородинни хостаарын негезен. Ол ыш-каш Күрүне Думазынын депутаттары П. Бородинни хостаар дугайында док-таалды хүлээп алган. Бо айтырыг бөгүн шиптир-леттине берип болурун аген-тизделер дыңадып турар. Бир эвес Павел Бородинни хостаар апарза, 750 муң долларын долаа кылдыр салыр.

● РФ-тин Кадмы камгалап алымыз Чечен Республикага медицинаны долу ханды-рылгазын ботландырып эге-лээр дугайында доктаалды хүлээп алганын оон сайды Юри Швеценко дыңаткан.

(Агентиелдер медделеринде).

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканын Дээди Хуралынын (парламент-зиниң) элчелгил XXXV сессиязы бодунуң ажылын 2001 чылдың январь 30-де эртеңиниң 9 шакта Дээди Хуралдын хуралдар азынга эгелээр.

“Шынның” тайылбырлакчызы Сергей ХЕРТЕК

РОССИЯ — ЧААРТЫЛГАНЫҢ ОРУУНДА

Чоокта телевизорга чүве чугаалап тургаш, РФ-тин Чазак Даргазы Михаил Касьянов “Эртин турар чылды багай эвес доостувус, келир чылда улуг бергелерге таваржып болур бис” дээн болгай. Улуг экономист, саң-хөө ажылдакчызы бо дарганың чугаазында утка-ла бар. Чазактын 2000 чылда ажал-чорудулгазынга “эки” деп демдекти салып болур деп, чамдык политиктиг тайылбырлакчылар чугаалап турар. Херек кырында алыр болза РФ-тин Чазак сөөлгү он чылдарын иштинде, чүгле бо чылын бүгү эрте-чагыра каттыжып алгаш, политиктиг турум байдалга ачылдаан.

Нинти продукцияның иштиги орулгазы чаңгыс чыл иштинде 7 хуу өскөн, үлөтүрүнүң өзүндө 9,5 хуу четкен. Он чыл иштинде агроулетпүрүнүң адырында бадыйшык доктаган, бо адыра харын өзүлдө 3 хуу чедип турар. 1998 чылдың август кризиси Россияны берге байдалга чедирген болгай. Ам байдал чүгүртээр. Бүдүрүлгелерде инвестиция 17-19 хуу чедир өскөн, ол дээрже Россияның

бодунун бүдүрүлгелеринин хөрөнгөсү-дир. 2000 чылда энергияга делегей өртөөнүн улгатканынан Россияга тоолуг белек болуп, акшаның кирилдеси кайы-даа чылдан хой болган. Оон түнелинде чыгыс энергия комплекстери байып, дериг-херекселдерин чагыдып ап база өске адырларны ажал-биле хандырып эгелей берген. Россияның чурттакчыларының боттут орулгазы 9,5 хууга (шалын — 22 хууга) өзүп, садыглажып арга-шынэ өскөн. Чазак Даргазы М. Касьяновтун чугаалап турары-биле алырга, кризис бети 1997 чылдың денелениш ам-даа четпээн бис, ол үениң денели-биле алыр болза, 80 хуу-ла чедип турар дээн болгай. Оон-биле чергелештир бүдүрүлгелеринин саң-хөө байдалы чүгүртөөн, күрүнө бодунун чагыгларын төлөп эгелээн.

Бюджетке немелде орулгалар кирип эгелээн, күрүнө пенсияда өрөшүн төлөөн, пенсия өскөн, оон ортумак хемчээли 821 рубль четкен. Нефтини өртөөнүн өскөнүнден бюджет акша-хөрөнгө-зинин нинти продукцияның иштиги орулгазындан 16-17 хууу алып алыр арганы

берген. Оон 12-13 хууу үндүрүг чыылдаларына хамааржыр. Ийн чыл бурунгаар нинти продукцияның иштиги орулгазынын 11 хууу күрүнө өңүзүңгө кирип турган, үндүрүлгө 7-8 хууу берип турган. Бо дээрже каракка көстүп турар чединиш деп чугаалап болур. Бюджеттин чедипшеси январь-ноябрь айларда нинти иштиги орулганың чүгүл 3 хууу болуп турар. Моон мурунда бүдүрүлгелер бот-боттарынын аразына санажылган 60 хууун барааннар-биле солчуп турган азы партер-биле садыглажып турган болза, бо чылын ол 20 хууга чедир бадып келген, ажым-биле чугаалаарга, “дирин” акшалар көвүдээн. М. Касьяновтун чугаалап турары-биле алырга, ол дээрже карылгалыг ажалдап турар бүдүрүлгелерге денежикип турар дээн.

Нефть болгаш газка делегей өртөөнүн өскөнүнден 2000 чылда Россияның даштык садыг чорудулгазындан хой акша-хөрөнгө кирген. Россия делегей рыногундан даштык барааннар садып алганын көрдө, 60 млрд. рубльдин бараанын үндүр саткан. Ол дээрже чурттуң иштинче

даштык валютаны кирип турары-дир. Алдын валюта курлавырлары бо чылын 27 млрд. доллар четкен. Оон түнелинде чыл төңүзүндө акша политиказын элээн чингеткен. Чазак Даргазы М. Касьяновтун бодалы-биле алыр болза, 2000 чылда инфляция (акша үнезиниң кудулаары) 20,5 хуудан ашпаан, келер чылын 12-14 хууга турар дээн. Политиктиг тайылбырлакчыларның чугаалап турары-биле алыр болза, келер чылын бюджетке эркен чылдын хире немелде орулгалар кирбес деп турар. Чүгө дээрже бо чылдын ийги кварталында нефтьте болгаш газка делегей

чорудары-биле ажалдаарын М. Касьянов чугаалаан. Бо кончуг нарын айтырып, чамдык экономистеринин чугаазы-биле алыр болза, XXI чүс чылдын бирги чылында Россияга саң-хөө талазы-биле элээн бергедээш-киннер турар-даа болза, чурт кодрүлүшкүн оруунче кирип келген деп санап турар.

РФ-тин Чазак Даргазы М. Касьянов эртен чылдын декабрь 23-те “Российская газета” солунга берген интервьюзуна бир дугаарында РФ-тин Чазактын ажылынын шынарын бедидери эргежок чугаалавышпаан, аппараттың ажалдакчыларының ажалдап кылып турар хоойлу төлөвилдеринин юридиктиг шынарын дыка куду. Моон сонгаар парламентиниң комитеттери-биле демниң ажалдаарыне кичээлгеиниң улгандырынын кичээлге. Чазактын экономика талазы-биле ажалының шынары куду, сайыттар

гула деп чугаалавышпаан, аппараттың ажалдакчыларының ажалдап кылып турар хоойлу төлөвилдеринин юридиктиг шынарын дыка куду. Моон сонгаар парламентиниң комитеттери-биле демниң ажалдаарыне кичээлгеиниң улгандырынын кичээлге. Чазактын экономика талазы-биле ажалының шынары куду, сайыттар

гула деп чугаалавышпаан, аппараттың ажалдакчыларының ажалдап кылып турар хоойлу төлөвилдеринин юридиктиг шынарын дыка куду. Моон сонгаар парламентиниң комитеттери-биле демниң ажалдаарыне кичээлгеиниң улгандырынын кичээлге. Чазактын экономика талазы-биле ажалының шынары куду, сайыттар

гула деп чугаалавышпаан, аппараттың ажалдакчыларының ажалдап кылып турар хоойлу төлөвилдеринин юридиктиг шынарын дыка куду. Моон сонгаар парламентиниң комитеттери-биле демниң ажалдаарыне кичээлгеиниң улгандырынын кичээлге. Чазактын экономика талазы-биле ажалының шынары куду, сайыттар

бодунун деңгелинде ажалдавай турар. Ынчангаш бо чылдын частан бээр, Чазактын кабинеттеринин чаа структураларын тодаргайлаарын демдеглээн.

Россияны бир бергедеп турар айтырып Париж клубуна Совет үениң 3 млрд. доллар өрөшүн төлөөн болуп турар. Ол өрени узадырыне амдызында айтырып тургустунмай турар. Эртен чылын делегей рыногунга нефть өртөө өскөнүнден Россия делегейиниң валюта фондундан чээли албаан. 2001 чылда РФ-тин бюджетти 34 млрд. доллар, Россияның даштык чурттарга төлээр өрөш 14 млрд. доллар чедип турар. Бир эвес делегейиниң валюта фондуну биске чээлин бербес болза, Париж клубунда 3 млрд. доллар өрөшүн төлээр албан апаар. Ындында-ла берге бюджетке ол дыка улуг салдарлыг болур. “Бо таварылгада чээли албайн турган шырдак бис” деп, М. Касьянов бадыткап турар болгаш бо чылын өртөктер база катап өзер, ынчан чединмес өг-бүлелерге компенсация төлээр акша-тогерикти дилеп тыварына Чазак амдыгаштан эгелээш сагыш салып

эгелээн. Чайгаар монополиялар “Чангыс аай энергосистема”, “Газпром” оларын структураларын эде тургузарынче РФ-тин Чазак кичээлгеиниң улгандырып турар. Бо монополияларга реформа чорудары кончуг нарын айтырып. Ынчанмай канчаар чүгө чаңгыс “Газпром” федералдык бюджетке кирип турар орулганын үштүн бирин берип турар болгай. Шинтирлээр айтырылганы дыка хой. Ынчан кээрде 2001 чыл Россияга чаа шенелдениң чылы болуп артар. Бо хунде Россияның мурунда бергелер турза-даа, үлөтүр бүдүрүлгелери ажалдап кылдыр ажалдап, оларын бүдүргөн продукцияның шынары даштык чурттардан карышпайн турар. Эртен чылын Россия даштыкыдан 42 млрд. доллар бараан садып алгаш, 102 млрд. долларын бараанын үндүр саткан. Эртен он чылдарда мындай сат-чүн каян-даа турбаан. Ынчангаш М. К. Касьяновтун эртен чылды багай эвес доостувус деп чугаалап турар чылдагаанында. Эртен чылдарда болгаш ханы экономиктиг кризистин салдарын чаңгыс

чылын ажал эртери канчап-даа бодунмас. Бо хунде Россия политиктиг болгаш экономиктиг чаартылганын оруунда. Эн берге айтырылганың бирээни — электрин энергиязынын болгаш газтын өртөөнүн өзер деп турары. Электрин энергиязын өртөө өзө бээрже, ол шупту барааннарга хамааржы бээрин кым-даа билдир. Бо айтырылганың РФ-тин Чазак бо хунден эгелээш тодаргай хемчеглерин ап эгелээн. Эн-не кол чүве бо хунде Россияда политиктиг турум байдал тургустунган. Эртен чылдарың ышкыш ажал соксадып, аш чарлап, минигилеп турар чорутар чидип бар чыдар. Улуг Россия политиктиг болгаш экономиктиг чаартылганын оруунче кирип бар чыдар. Оон тодаргай чикээ, РФ-тин Президентизи В. Путин ыраккы, чоокку даштык чурттарже чедип, экономиктиг керээлери чарып, чугаалажышыкшынарын чорудуп турары Россияның турум байдалга ажалдаарына таарымчалыг байдалды тургузуп турар.

ЧАГААЛАП АРАЗЫНДАН ЫЯАП-ЛА ЫРЛАП БЭЭР МЕН

Эртен чылдың март айның эгезинде “Хостуг Тыва” деп Тываның регионалдык шинтирлөө-политиктиг шинчээлчилеринин республика човүлөди ТР-ниң түгүлүн, сүлдө демдээниң, ыдыктыг ырызының чаа-чаа дозөвилдерин тургузуп, коңкур сугулар эртинер дугайында чарлалып “Тываның аныктыгы” солунун редакциязынга нарладыр деп турганын көргөн мен. Коңкурса кижир дозөвилдеринин пегелдерин, хонук-хуу-саазын дужаар черинин адрезин, телефонундан тура айтып каан. Мындыг шыгыны айтырып чүгө “Хостуг Тыва” шинтирлөө тургустун харысалгалыг айтырып чылдааанын тодарып, харылап, шинтирлөө бээр органныр ковей-ле болгай.

ТР-ниң түгүл, сүлдө демдээ чүгө чаартыксаанын чылдааанын билбес-тир мен. А ТР-ниң амгы ыдыктыг ырызының солуну, аялганын солуну кончуг чончуг чүве бо. Чүгө дээрже “Тооруктуг долгай Таңдым” тыва чоңуң амыдырал-чурталгазынга үндөзүлгөн, таарыштыр чогадын каан ырызы. Ам бо ырыны ыркаа-на кижини туралаан-на черинге буу-хаа ырааар эрге чок болган. Ырынын эргезин хоойлу сугулар казып алганыс ол. Чүгө дээди хемчеглер үзүндө ажалдышкын болгаш хааш-кырга урер хожум-биле ийикте, симфонистик хожум-биле үдээр ыдыктыг ыры болу бергени ол. Черле ыпчаш бо ырыны ыдыктыг ыры кылар барымдааы эвээш. Бирээде, ырының аялгасы оожум, соортунчек, аар. Ийде, ырының солуну көрүңер даап: болза-даа эмин эртинер бодуң, харын-даа чевеңсизээр, оон өске шынарлыг сөстөр тывылбаан чүве дег. Ыдыктыг ырынысты дүргөн солдуз-вусса эки боор. Деткир сагыжым ында. Очулду-рар уругга таварышса элдинин аде. Н. Өлзий-оол азы Сат Дамба-Доржу ырап турган болза, сыр өске херек. Оларын үнүп, ырааарын дээди хемчеглер үзүндө ажаллаар эвес. Бир бодуң чиксе: биетин мөге оолдарыстың кайы-бирээниң делегей чергелгн хүреш маргылдаазына чемпион бооп, Тыва Республиказының ыдыктыг ыры-

зын күүсеттирер үелер черле турар болгай. Амгы ырыныста “Тыва” деп сөс бешин чок. Ыдыктыг ырының сөстөр бедиң шынарлыг, а аялгасы сергек, сүрлүг хевирлп болза эки.

Коңкурса кым-даа кижини болур деп каан болган. Ындыг болганда кижир деп бодап алдым. Бодум хуунда шүлүкчү, чогаалчы, композитор-даа эвес кижин мен. Ынчалза-даа бо ырының солуну, аялгасы эки, а моозунуң солуну, аялгасы шоолуг эвес деп чүвени ылап билдирим шору. Ынчангаш Тыва дугайында шүлүк, аялга чогаадып алгаш, РФ-тин болгаш ТР-ниң культуразының алдарлыг ажалдакчызы, Тываның шынар композиторларының бирээни Б. Кенешке барып дуза, сүмө дилдирим. Композитор чогаалымы эдип чаааш, нотаын тургускаш, коңкурса кижир болур кижин-дир сен деп мактап каар болду. Ам дужаар хуусааы чедип келген. Адрезин айтып каан чүве болганда, республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинге салып чедерим. Даргазы чок, а өске ажалчышпары ужурун билбес. ТР-ниң Култур, кино, яамысазын чорудупту. Сайды чок, а өске ажалчышпары база-ла билбес бис дээди, Пушкин аттыг библиотеканың номчулга залынын мурунда кудумчу кижилдир бир чер айтыр берди. Тыва чед бээримге, база-ла билбес бис дээди, Тываның Композиторлар эвилелиниң баштаар черинче айтытты. Кижин чок черге четтин ийин. Ол хүн чоруум бүтпөөн. Боданын чоруумга, мындыг шинтирлөө айтырып тургузуп келген, оозун кым-даа билбес, аразында калды-даа харылзаа чогул кайгадым. Тыва чоңуң ол-түр чугаалаан үлөсүр до-маа сагыжыма кирип келди. “Ынчангаш бажының чиниң, ыгыржааның бажын орт чиниң”. Бо айтырыл ол-ла хевээр ожуң кагды ышкың. Шинти алышыкын дээрже шилл алышыкын-на болгай. Шынарынын шилл алыр. Мээң бо чогаалым коңкурса үлөсүл албас-даа болза, ажырбас, ында калды-даа хомудал чок. А мындыг харысалгалыг коңкурса кижирин мөөзү чүгө ооруксу, бодумга шенелде-даа болгай. “Тооруктуг долгай Таңдым” деп

чонууустун бо ырызы канчап черле ыдыктыг ырыныс боон “хуула” бергенин кайгаар мен.

Чамдык композиторлар, бижин чоруур эштер удурлап, сүмөсү турала, бо ыры ыдыктыг ыры боон эрте берген. Бо айтырымын композитор Б. Кенешке солугурап, айтырарымга, мынчаар харылап бээр болду:

— Ийе, “Тооруктуг долгай Таңдым” ТР-ниң ыдык ырызы боон эрте берген чүве. Таарышмайың, ол үе-де-даа, оон соонда-даа чогуур черлерге чугаалап, бижип турдум. Херекке албааннар о. Чоңуң ырызы чоңуу болуп артар ужурулуг. Улуг Кыдаттын ыдык ырызының солуну чүгө чеди одуругдан тургустунган. Ол хирезинде чеди одуругда чуртун шыны-биле чаа-ла мактап, келер үзүн өттүр коруң, соорулазын, тура-соруунуң туруштууң, күштүүн коргускен. Улуг чон ыдыг болур-даа ужурулуг. Бистинде шугут өске бөөрдүр” — деп хомудан чугаалаар болду. Шынап-ла, делегей чурттарының аразында девисекээр эңгепе улуг, чурттакчы чоңуң сагы ийн миллиард чедип турар улуг кыдат чоңуң ыдык ырызының чеди-ле одуруг шүлүктен тургустунганы тынызык болган мерген угааны бадтыкан турар.

РФ-тин амгы гимнин бешин чаартыр херек деп, чугаа үнүп турар болгай. Ол чүл дээрже амгы гимнге чоңуң таарышмайың тура-рын илердин турары ол. ССРЭ үзүнүн гимнинин аялганы арттырып алган, созуң чаартып алза кандыгы деп чугаалажып турганын тоң теледидары дилгалдан көргөн мен. Моон алган коорге, РФ-тин ыдык ырызының салым-чолу база өскөөр шинтирлөөн хевирлп. Мээң бо шүгүмчүлүдүң чүдүлдө чарлап турганы коңкурса черле ыпчаш эртен чүве ирги бе? Орта билр кижин-даа, редакция-даа чок болду. А бир эвес эртен чүве болза — мындыг конкурсту эрттирерин чүгүлгө, оңагай шинтирлөөн негетинин келген айтырыл-ла болду. Чогаалын алган ырым коңкурса кижиринге, тыва чоңуңга турсаадыл, ыяап-ла ырап бээр мен. Владимир БАЗЫР.

Кызыл хоорай.

Буруңгу Тываның найысалаында чурттап, амыдырал чоруур “Самагалдының хундүлүг хамаатызы” аттын эдилекчизин, шагшаанда ада-өгөзүн Чаа-Хөлгө чурттап чорган, совет садыгын алдарып ажалдакчызы 76 харлыг Монгуш Кара-Лама огул Эник-оол адазындан дыңнаан Терезин бугазынын дугайында солун тоңуңу ыдып берди:

— Ачанын ат-сыын Кара-Лама Монтегвич Монгуш дээр, ол 1875 чылда төрүтүң. Назы-хары улгады берген, 1919 чылда атам-биле өг-бүлө туткан. Авам Ийи-Тал чурттуг Ховалыг Сотпа уруу Седенмаа. Тараа тарып, малын малдап, көшкүн амыдыралыг чорган.

20 чүс чылдың эгезинде Чаа-Хөлдүн Терезинин долгандыр даглар бүргөз эңизирей курут хову турган. Терезин ховузуна тараа тарымыр бодал Кара-Лама Монгуштун бажына кирип, оон сагыш-сеткилин чайгаар-ла оожуктурбайн барган.

Чоок-кавызында төрөлдүргүлүн чыып, сагыш-сеткилин аядып, Терезин ховузуңе суг аксыр, буга унун казып үндүрер санал-оонаын илереткен. Чаа-Хөлдүн Кызыл-Даг сумузуң-

дан төрөлдү Хайдып (Кара-Балдыр), Сулаан, Байыр-оол, Кончук, Эрелчин (мөге Дуканын адазы), Самба, Сумбаа-Лама, Кундужук олар чөпсүңүп, бооп болур чүве-дир деп дугурушкан, Терезинге буга уну үндүр казырына белеккенип эгелээн.

Ол буганы казырына бай улус удурланып шаг болган дээр. Оран-тайдынып бар, суунга дээп болбас, хем суун өскөөр агыткан, ынкаар болдунарза, баштарыңар кезер бис деп-даа кыжынып турганын деп, ачам хөөкүп сактып чугаалап орган ийин. Шынап-ла, буга кастырып, Терезинге суг аксыптар болзуңа, үлүг эрге-дужаал-даа тысып бээр бис деп-даа турган дээр.

Ынчан ачам дыка-ла үр боданып, төрөлдүргүлү-биле сүмележип келгеш, эртем-билг хамаанчок, жүжүк-бижик бешин билбес арат ашак буга суун бедидир кодрүлүгтеринин арга-хоргазын чогаадып, байгарлыкчыларга тыпсыры билдирген.

2000 чылдың декабрь 25-тин медээни-биле алырга, республиканың 92507 чурт-такчызынга үндүрүг төлөкчизинин дөмөйлештирген дугаарын тывыскаан, оон иштинде 11269 хуу сайгарлыкчы бар. Данзыда киргенин дугайында бүртүкел шындыктарын 38944 кижиге берген, 14444 кижиге дыңнадышкын чалалгаларын чоруткан.

Соңурун хонун чурттакчылары Коржай-оол, Ак-оол, Александр, Борис, Менди-Байыр, Валерий Ондарлар, Тока, Дукур Монгуштар, Александр Донгак, Александр Ооржак болган оонда өскөөр хой, ошкү, шек, чыгыс малдарын чылдын дүрт эргидээнде шудуругу-биле ажаап-тежээр, алыр ужурулуг продукцияларын ап турарлар. Маңда бир онзаал демдег-лексеңир чүве башкылар Семен, Марта Бай-Каралар ажы-тодү-биле демейжип турган, шээр, бода малдарын доктаамал туруп, хаванын азырап, оларын өстүрүрүнүн хыны тыва бергенер. Суурда мал-маган туруп чурт-

Кыжын чай дугайында СОНУУРГАД-БИДЕ

Бодап үндүрүпкен. Кызыл-Дагын араттары чоон чудуктары айттарга соортуп эккен, оларын дилдирип турган. Хергелдег четчир кылдыр хадын чугун база белеккен алганнар. Бир километр ажык черге хем суун 25 метр чедир бедик көдүргөш, адаандан суг акпас кылдыр хааржактай кылдыр ужурга таварышкан. Ол үеде кадаг аймак деп чүве чок турган. Анык, чоон хадыннар, чыраа-биле буга унун хаар-жактап быжыглар деп бодан алганнар. Чаа-Хөл хеминин суун 25 метр бедидир көдүргөш улуг чагылары улап тургаш белеккен, хой аргамчы, сыдым, айт-хөлгени ажыг-лаан. Чагылары иритпези-биле хой-ле хадын чугун кудуп тургаш быжыг-лаан. Хем суу айт бадар бедип бир, дооразы үш метр коошпаларын хааржактай чук-биле чаап тургаш кылдып турган. Терезинге буга унун казырына Чаа-Хөл кожуушун Ак-Туруг, Кызыл-Даг, Адын Чаа-Хөл,

Урбун, Кара-Тал сумуларынын арат чоңу киришкен. Буганы казып дооскаш, сугну аксып бадырғаннар. Ол буганын суундан Терезин ховузуң чаптылдыр 15-20 шаа буга унун үндүргөн. Буга тууду доозулан соонда, улуг байырлап болган. Кара-Лама Монгуш чинчелгит бөрү, улуг албан-дужаал айыткап шаңнаарга, ынавайн барган.

Ол чылын Терезинге тараан тараа дүжүдү чагаай үнгөн. Бүгү кожуушун сумуларындан, 3-улус-Хеминин Арыг-Узүүден, Баяжы, Хайыракан, Улаан-Бура, Бора-Хөлдөн чон кээп тараа тараан. Ол буганы чон Кара-Лама бугазы дей берген дээр. Сугну канчаар ажыгларын, черин канчаар суггарарын, тараа шөдүн кажалаарын Кара-Лама уштап-баштап айтты берип, Терезинге кыш, чай чок, уйгу-чылдын чок ажалдап чорган. Бүдүн Чаа-Хөл хеминин суунун хой кезин Терезин ховузуңе чайыттарга, кедергей-ле чагаай дүжүттүг

тараа үнер чоран. Бүгү Тывага Чаа-Хөл тараал бай оран деп ат-сурап бодарай берген.

Тараалан Терезин дугайында ыры-шоор чогаатканын, ойтулааштаан аныктар бешин төрөш оранын алгап, ырлажып чораяннар. Оон бөрү хой үе эртен, хой хем суу аккан. Терезинге тараа тарап, чон амыдырал келген. Амгы үеде Терезинде суггарылга системанын каш-каш катан чаарты кылдып, ажыг-лаа кирип, Чаа-Хөл суурун чурттакчы чоңу чылдын-на тараанын, ситенин, өске-даа тарымал культу-тураларын чагаай дүжүдүн ажаап ап турар.

Бо одуругларын авторуун адазы Түлүс Кудерек огул Дамба-Хуурак үжөн чылдарын тоңузуңдеп алган чылдарын эгезинде дээр трактористен, комбайн мунуп чорган. Терезинге тараа тарып, чагаай дүжүт ажаажып, төрөш черинге, төрөд чоңуна бараан болуп шор болган. Ынчангаш көрбөз чүвези, кодрүбээн хонээ чок преиниң Терезин бугазынын дугайында солун чугаазын ханы сонугурап-биле бижидим.

Дайыныч ДАМБА-ХУУРАК. Тес-Хем, Самагалдай.

Үндүрүг политиказы

ДӨМЕЙЛЕШТИРГЕН ДУГААР ДЕП ЧҮЛ?

Республиканың ко-жуун болгаш хоорай үндүрүг инспекцияларында үндүрүг төлөкчизинин дөмөйлештирген дугаарын тывыскаан дугайында тынызла бижиктерин бээр улам-чылап турар.

Бо ажалды Тыва Республиказы Чазакны № 466 “Үндүрүг төлөкчизинин Чангыс аай күрүнө даңзызын тургузар дугайында” докта-

лын күүседири-биле чорудуп турар. Эңизинде барып республиканың бижин уругларын эгелээш, эң улуг назыйлырга чедир бүгү чурттакчыларынга үндүрүг төлөкчизинин дөмөйлештирген дугаарын тывыскаан, оон иштинде 11269 хуу сайгарлыкчы бар. Данзыда киргенин дугайында бүртүкел шындыктарын 38944 кижиге берген, 14444 кижиге дыңнадышкын чалалгаларын чоруткан.

Соңурун хонун чурттакчылары Коржай-оол, Ак-оол, Александр, Борис, Менди-Байыр, Валерий Ондарлар, Тока, Дукур Монгуштар, Александр Донгак, Александр Ооржак болган оонда өскөөр хой, ошкү, шек, чыгыс малдарын чылдын дүрт эргидээнде шудуругу-биле ажаап-тежээр, алыр ужурулуг продукцияларын ап турарлар. Маңда бир онзаал демдег-лексеңир чүве башкылар Семен, Марта Бай-Каралар ажы-тодү-биле демейжип турган, шээр, бода малдарын доктаамал туруп, хаванын азырап, оларын өстүрүрүнүн хыны тыва бергенер. Суурда мал-маган туруп чурт-

Арат ажал-агайлыг Уран-оол, Кертик-оол Монгуштарын тараан кызыл-тазынын дүжүдү чагаай болган. Кертик-оол Монгуш 70 тонна элбек дүжүтү чидир чокка ажаап алган. Ол ышкыш Чабак-оол Ооржактын, Шагдыр Монгуштун, Алексей Ховалыгын тараазы чагаай болган.

Юрий Ондар, Александр Ооржак, Дукур-оол, Григорий Монгуштар 20-25 шоодай чедир картошканы ажаап алгалааннар. Кысказы-биле чугаалаарга, өрге бүрүзү яны-бүрү ногааларын тарып, оңу чогуур үзүндө ажаап алган. Харын-даа чамдык чурттакчылар тарып алган таразын хол кадырлары-

биле кезип, ууштап, мажактап тургаш, ажаап алганын кызымаккай байдал деп санаар апаар.

Суурун хонун чурттакчылары Коржай-оол, Ак-оол, Александр, Борис, Менди-Байыр, Валерий Ондарлар, Тока, Дукур Монгуштар, Александр Донгак, Александр Ооржак болган оонда өскөөр хой, ошкү, шек, чыгыс малдарын чылдын дүрт эргидээнде шудуругу-биле ажаап-тежээр, алыр ужурулуг продукцияларын ап турарлар. Маңда бир онзаал демдег-лексеңир чүве башкылар Семен, Марта Бай-Каралар ажы-тодү-биле демейжип турган, шээр, бода малдарын доктаамал туруп, хаванын азырап, оларын өстүрүрүнүн хыны тыва бергенер. Суурда мал-маган туруп чурт-

такчылар кыш дүргүзүндө четчир ситени кезип белеккен, кажал-хоразын септесел, одек-өлчөөнүн бөдүп алгылааннар.

Суур чыгыргазы чурт-такчыларын хаван, дага, кес, кодан дөң ышкыш амыдыралга эргежок чутула дигир амынанын азырап өстүрүрүнче кичээлгеиниң улгандырып турар. Кандыг-даа маалда азыраар дээр-ле, оорлар канчаар-даа аажок улуг моонда кадып, шынтык таварыштырып келген. Ынчангаш оорлар-биле шыңгыс демселдир чорудуп турар.

С

СЕТКИЛИМДЕН ЧОРГААРЛАНДЫ

Кижилер аразында чурттап чораш, олардан домей-ле хамааржыр апар сен, кижилерин аксында, бодалда-рындан аан. Ынчалзажок иштинде кижилер — эштеринин онзагай, байлак сеткилин, гөрүттүнген чаяалгазын көрүп, мага ханмас болур-тур. Азиянын төвүндө чурттап чоруур каш-ла санныг кижилер болзажок, чурттап турар черинде бе, ханында бе азы катай-хаара болганындан ча-дава, бир-ле онзагай ылгал-дыг деп-даа бодол болур. Оларын чурттап бодол илередип чорууру чүгүлө үштүн бир кезин болдур ийин Амыдыралдың нарын байдалында чагытыр апар деп, шак мындай каржы койтуу база бар. Ынчалзажок ийет, ынчалза-даа төрөөн чаяалганы домей-ле тудуп хоржок.

Алексей Кара-оолович-нин дугайында бодалдарынын илередиринден көрүп, артык-дуу чүве бодай бээрлер ирпте бе деп-ле хилчелентенип, ойзу-кыйы эгелен алганым уржуу-даа ол-дур ийин. Че, харын, бодунун даштыкы байдалынын уттуптарын орадажып, иштиги сагыш-хончуну ханыла көрөй.

Бо чурттап бодол эвээш-биче-даа болза түнөөлөр үндүрүп болур назы чеде бердим. “Эки үелерде” тыва театрга Саян артындан режиссерларын чалап-даа турган Ында артык, багай чүве черде чок, харын-даа чаа өскө тыныш артистерге-даа, көрүкчүлөргө-даа бир-ле онзагай чүдүлү берип турган. Людмила Бузина — мээч башкым, ажалдап турган үеде бичин уругларга кижизилдиги эки иштер салып турду. Николай Логачев кончуг онза трагедиялар: орус-даа, даштыкы-даа классиканы үндүрүп турган бодай Оларын шоккозунга өзүп келдин, Петренко режиссер база кончуг шыра-рак кижилер, а мен оон-биле бичин уруум-биле олурган болсам) ажалдап четтикпиз мен. Ийе, эки-даа, шыраак-даа режиссерлар ажалдап турган, ынчалзажок өскөртөн келген кижилер, ылангыча тыва театрга боду-нун хончундан, ишти-хончун-ден сагыш салып аарбас болур чорду. Сактыр чүвем ам база чаа режиссер келир, кандыг-ла болуп ирпте, база-ла өскөрүшкүлөрү эгелээр, база-ла, база-ла... деп-ле чу-гаалажып, театрынын амыды-ралын бодол, девидеп халчыл турдусу. А херек кырында көрүкчүлөрүм бар болгай, ола-ла чүгүлө көрүзүп, амы-

дыралдын уг-шшин канчаар көрүжүр чүвөл, кээргенчиг тывалар — көрүкчүлөр тыва артистеринге өскөрүл чок ымак болгай деп чүвени бода-вайн турган бис. Ийи чарлып-даа турдусу, че харын, ында багай чүдү деп.

Каш чыл бурунгаар Алек-сей Кара-оолович Ооржакты кол режиссер болуру-биле ба-дылап алган бис. Каш чыл бу-рунгаар... Ол үеде шуптувус-тун угаан-сарымылыс-даа, ажал-агылыыс-даа тоо бы-даргай турган-дыр деп ам бо-доп олур мен. Ам бо денелде-ге чедир дыка-ла хой үе негет-тип, дыка-ла хой сеткилдиг чаштары тогулуп-дир, бистин эвээс аан, а кол режиссеру-вус-тун.

Ам база-ла артык чүве кирибей тур ирпте мен бе деп бодалдан сеткилимдин хон-чун чыып бодол олур мен. Уран чүдүл ажалдакчызын сеткил чаш уруг-биле домей, бичин-ле чүвөден хомудай бээр. Театрга ындыг, садик уруглар-биле домей, аажок хомудан, бот-боттарында ишти-хончун тоо каапкы, каш-ла үе эрткенде, ол бодалын шаг-ла уттупкан, каткы-хог чиртинеийн-ле эгелээр. Алексей Кара-ооловичинин онзагай байдалы бар кижилер, кажан-даа кижилерге, ыла-гыча артистеринче, алгыр-бас. Чурттап бодол көрүжү-үлүстүрдан бир яныз деп бодол мен. Ындындан текен, эки утка-биле чүвөзү база бар. Бир-ле чүвени чогадып тыртып алган, бир-ле солун бодалды чу-гаалаан турар. Эни удуртукчу бодунун бодалын оожум билдирпейн ажалдак чыларынын бажына ол улустар бистер боттарында бодол тып эккелдиш деп бодол кылдыр сиңиртип. Бистин Кара-ооловичинин ындыг кайы ырактан анек доттар ийикке азы бир-ле солун таварыла хевирлиг кылдыр чугаалап эгелээр, чоорту ол хамык бодалдарын көрүкчүлөргө үндүрүптер Шинге артистеринин ролга хуваалдазын кылып алыры баштай аскан дужаалды номчааш, ол ролга бо кижилер канчап тааржыр чүвөл деп бодол мен. Роберт Томанын “Сес сынак херэ-жен” деп ишинде, шупту херэжен артистерин чыып алгаш, баштай ишини номчул дооксан соода, аравыста кым кымны ойнаарын хуваап-ла эгелээр бис. Уруглардын авазы Габинин Зоя Байыр-оол: “Мен-даа Габиле болур-

дур мен ийин” дийип, аажок-ла каттыржып турдусу. Эртенинде дужаал номчул-каш, шупту-ла ыдыдыс чилип калган бис. Бистин хар-назын талазы-биле эң-не хеймеривис деп санаттынып турган Чойганмаага кырган-авазын берген, а менээ (шыны-биле алыр болза уругларын кайы-бирээзи азы бир анык роль алыр боор мен деп бодол турдум) Габини берген, Зоя Байыр-оолга уруун берип каан. Ам кырган-авазын Саяна Оюн ойнап турар, бо-рольга таарышпас анык-тыр сен дээн чангыс-даа ындыг чеме со дыннап көрбээн бис. Ол иштинде ам беш чыл ою, театрда хой чыл чурттап турар ийин-ле болгай.

Чоокта чаа театрынын ре-пертуарына болуп турган Тихомазунун “Изиг үстүг ханы тамы” деп ишинде О. Китинин ийи уругларын мээч уруум-биле Анзаттын Аржааназы ойнап турган, Чичини өзүп узааш, романдан казыттыгын кижилер, ийе, ийи төнгөн санында Алексей Кара-оолович бичин артистеринге албан белектиг болур. Уруглар сөөлдүн шупту-ла “амдажып”, ам кандыг амдан-жыг шоколад чирп ирпте бис деп четтикпейн манаар апарганнар. Ол-ла чанын “Хайраан ботта” киржил турган уругларынга өөрдип алган турган кижилер. Боду шоколадтарын саткан, рекин-зитке эккеп салып каар, ийи төнө бергенде, сцена кырында тустул четтикпейн барган болза, кулса артында аажок-ла чугааламышаан тустул турганын бо-ла көрү бис.

Каш чыл бурунгаар бодун чурттуг кижизилин театр база-ла шыдажып эрткен бис. Шөлөөжө ашк чок үнүп, бодун ай дургузунда изиг Кызылга чайлап, мага-боду хамаанчок, сагыш-сөөлдү тыштамашаан артистер ажал-дап үнүп келгеш, бир дугаар хуралда шуптувусту чыып алгаш, амыдыралдын нарын-бергезин катал-катал биксе сагындангып, аар чүктүг кырынга улам-на аартадып чүкчү чүдүреништин орунуга, Алексей Кара-оолович харын-даа шупту чүвени баштакче шилчидип, хей-адыдысче көдүрүп, бир солун чурттап, театр чурттап-лазынын уг-шшин өскөртүп көрүзүссө кандыгыл диген түнелинде, “Акшаа хой ашак болза”, “Акшаа хой кадай болза”, “Ажыг капушта” дээн аттар-дыг концерттер-даа эгелээр. Солун репертуар дилээр дээш боттарыныс-даа тып турдусу, режиссеру-вус-даа боду биксе сүмөлөп берип

турган. “Дүрзү шоу” деп-ле чугаалап аажок-ла каттыржып, арнында кажар шырай тудуп алган артистеринге анекдот-тап-ла чоруп турган кижиле болгай, оон соонда каш кижиле аажок солун көрүзүлгөр көрүзүп турганнар. Эрткен чылын турк дыл талазы-биле эртемденнер шуулганынга Хакасиядан эртемден кижилер “Алексей Ооржак деп режис-серлуг тывалар дыка-ла аас-кежиктиг-дир силер. Ол дээр-ге теңий-дир” деп турган үнелел сөзүн дыннааш, ишти-хончундан чогаарланды.

Черле ындыг ийикке, эки чүве үргүлчү эки турбас, чыл бурунгаар Алексей Кара-оолович бичин артистерин деп барган үезинде бодун тыва театр кайы хире бедик денелде келгенин кичин эскерип каан бис. Коллектив чангыс тыныш-биле тынары дээр, дыка нарын, ону хаара тудуп, кижилерин чангыс угуже денге көрүп алгаш, бодунун соондан чедип алгаш апарары эң-не берге. Бодунун ажалдап келген чылдарында бодун улуг команданы тургузуп, чүгүлө театр иштинде кижилер эвээс — чогаалчылар, чурукчулар, композиторларын хаара тудуп, чыып, эзулду-ла театр уран чүлүн сайзыра-дыр дээш бугү-ле сагыш-сеткилин, кадыкчылыын берип чоруур.

Бистер, артистер, Кара-ооловичинин “могаттына” бээринден аажок-ла коргар бис ийин. РПБ-ден (репети-ция) озаалдап калган ийикке, азы бир-ле чурт “үрөпкеш”, бугу-лү айтыржып алыр бис, “Че, кандыг-дыр!”. “Могатты-нып тур” деп дыннап каш, кандыг-даа алдартыг, назы-хары улуг-бичин дивес, аажок-ла кызып, девидеп халчыр бис. Кижиле уду алгыртып, куду көрүп ажынып турбас, “ол-ла” деп иштеткел сөзүн үндүргөш, хая көрүнгөш чорутуп. Ында корурун сирп-лээрден эвээс, а ол кижини хүндүлээрден.

Театрынын улустарынын ажалдарынын шагын четтик-пейн манаар, барыксар чери бар — бугу-ле. База бир шупту кызыгып алгаш хөөрежир, сөөлүг медээлер үлөжир черивис ол. Кара-ооловичын булчакчаларында чедер булчак-калар Тывада хамаанчок, Ха-касияда безин чок деп, ындыг түнелде артистер үндүргөн. Чамдыкта чен чиксеген-даа турган, ачаа албан-биле барып, бижидип чеченир болгай бис. Сагыш-хончуну киир хөөрөшпашаан ишти-хончуну аманчыг чеме биле долдуруп алгаш, каш-даа шакка чедир репетициялап ажалдаар бис.

Сөөлүг үеде тыва арти-стер аажок шимченгир-биле танчылап турар апарганын көрүкчүлөр эскерген боор. Ол Орлан Монгуштуң улуг үлүг-хуузу-дур. “Саян” ан-самблинге танчылап турган, театрда кол балетмейстер бо-луп ажалдап бергенинде база идиг бар. Черле танчылаар кижилер бистен негелдиз база улуг болбайн. Оон тургускан танчылары чуртталгалыг, тыныштыг, бир-ле онзагай ылгалдыг хевирлиг. Н. Го-гольдун чогаалы-биле орус труппа ийи тургускан. Ында ылангыча Орланын ажалы онзагай ылгалдыг көстүп турар. Алексей Кара-оолови-чинин “Ол-дур, ам-на мени билеп алдынар!” деп орус дылга чугааланганында бедик денелдин үнелели бар-дыр деп илден.

Театрга ажалдаары чүдөн белең, сцена кырынга үнө ха-лышкыш, ырлашкыш, ылгалыш, каттыржып, үнө халчыр, ол-ла. Артист чуртталга сиплен, чик сагыш-сеткилдиг чуртталгазы-дыр деп бодол, санап чоруур кижилер эвээш эвээс-ле болгай. Шаандан тура-ла артистерин “крепос-той” чуртталгага тудуп, үнелелдин чораш. Ынчалза-даа оларын ат-алдары ам-даа төгүдө мөнгө арктан-ла болгай. Ырлаптар, ылгалтар, каттыржып чуртталганын артында чугаалап четпес нарын сагыш-сеткил бар. Бистин ийиш алган үлелвис чон караанда көсүк болгаш каш-ла борбак тываларын иштеткелдене турар улус-тур бис. Артист чуртталгага холун эрттир чик иштетпейн, кижилер оон бедик кылдыр бодол көрүп коргон болза деп бистер аравыста чугаалажыр-даа болгай бис. Бичин-ле чүвени бодунга чоок хүлээп алыр чаш уруглар дег, кижилерин удуртуур ындыг-ла амыр эвээс херек Алексей Кара-оолович чуртталгада ишти-хончунден мунгак, сеткил нарын кижилер.

Ургүлчү-ле бажында улуг айтыржы дөмдөз салып алгаш чоруур, бодунун сеткил-хончун салган айтырын бистен, силерден тургускан иштеринде айтыржы, кижини хончунун ховар хөлөөр черинге албан-биле дээш кааптар чанчыдыг. Азия динтин төвүндө чурттап чоруур эвээш саныг хончун чурттап турар черинде бе азы ханында бе азы катай-хаара болганында бе — чаяалгалыг салымныг чон. Сеткилимден чоргаарландым.

Надежда НАКСЫЛ.

Дуушкектерлиг ээр-дагыр оруктар

Тоожудан эгелер

(Уланчымы. Эгези №4-6, 9 “Шында”).

Тывага келгеш, ажылыга-ла чардыгып, оон-биле буук-рып ап келген. Кызылга бир чыл болгаш, Ырак Бай-Тай-гаже ажалда дээр, бичин-даа чөрүчүс. Уругун ар-нын тоомча чок коруктук овуур-дүрзүшүп, чалыны на-зын халынынын бүгү-ле күтүкчүлери аааа дегеш, ийди кайтыга бээр болгаш, ын-дыг куак шывыгы өдө бээр согун тывары берге-лө! Тээли эмнелгезин ийи чыл ажал-даан, оон-даа үр ажалдап бо-лур ийик, ынчалза-даа чараш эмчизинге туралаан эргелекчи ол чанын кадайыга билдир-типкен. Ынчан артында кожунуң күссекчи коми-тединин орапакчы дарагы турган хүнээчел кадай бодуң удуртукчу апаан сиртайыр чагырага, эргелекчи чымчак саңдайы-га айыл кыжынып келгенин билгеш, чеже-даа хончү чок болза, Долаананы дедир Кы-зылче салыр уругга тавар-рышкан. А оларын аразында херек кырында кандыг-даа харылзаа омаа-хон — чүгүлө эргелекчинин бугу-лү күзээш-кини, оон кажар ыйыдыш-кыны, көгүдүлүлүгү, ол-ла.

Ынчага Тээлиге бир-ле эр кижини херэжен чаяал-газында дээшкээш, ону ба-гыскаан кыстың сеткилин кыймындыкчыны база ийи болдур ийин. Бойдустун от-тушкунун чүгүлө биле тудар, канчаар чайладыр сен — чы-лыг каш, чай көргөш, дажыг да хемнеринин дожу эрип, шө-кын агынар сайланчак уе-нарны дала бээр албан эвээ ийикке? Чеже-даа ам өчүл-баштыг, өскөргөн Допчу-оолду сактырга, дүжүк чок деп, чаксы хүнүнү херелдер кыстың чүрүнчө дорт-ла согуналдыгы чырып турда, чү-ге ангы кижилер тыттып кел-биз! Артында-ла ол ангы кижилер, аайлашкыч кончуг, бо-ду Долаананы сонугаргай берген болза аан?

Ындыг кижилер суурун школазында чечен чогаал башкысы Айдын Салчак деп анык эр болган. Олар Тээ-лиге барык чангыс өйдө кел-геш, бажын айтырыш шип-тирлетиптиже, баштай аалчы-лар бажыныга, кожа өрээл-дерге кезек чурттаганнар. Хүн бүгүлө ужуражып, үнүп-кыр-жып, касы-даа бол чугаала-жып шө-лө болган. Чок, байтай-гы көрүшкен-не хандыккыл кылаанын дээр болза, ме-ге хөөрдөп апар. Айдын ол өй-дө өлгөнү алган, эмгик чаш уругул-ла болгай. Өг-бүлө-зип бажына чедгенин дораан-на көжүрүп эккелди чоп. А Долаана-даа ынакшыл са-рынналынга алыскаш, оон кончуг аар согуң ап, ынчага дээр орталыг чадап, сетки-лин сенилчепкен чоруп турба-жыкпе. Хамык чүве чоорту өскөзөш, оон хенертен төнгөн ийик.

Анык эр биле кысты уран чүгүлө сонугаргай чоокшыл-лаштырган (А өскөзү чү деп-терил, шыны ындыг болган-да). Узун кий адалгалып, Барлык ховузуна хар каран-дылап эрип чыдырда, Тээли-нин суу сарыг-суглангаш, көкүмүр доштары хүнүнү-не эрпизир чылгай бергенде, чазын болган төөгү-дүр ийин. Култура бажынында режис-сер акий ийи тургузгаш дээш, ачаа ойнапкы дег улус херел-лей берген чүве-дир. А Дола-на бичинизинден-не танчы-сам, ыры-шоорга ынак, харын-даа артист бодукаар чажыт кү-зедик чораш. Ам бүтпээш чалкы сонугаргалыг айы-биле, Тээлиде ажалдап турар, музыка школазында башкы, чангыскалсечызы уругунуң дилээ-биле ийи ойнакчыла-рынын санынче кирип, база ында келген Айдын-биле кат-тып ужурашкан. Режиссер ийинчээрде, бо ийи аныкта артист шынарлар бары ылап хире. Ынчангаш шору улуг ролдар берип каан... Арты-нда ынакшыл оол, кыстың ролдары. Кадайлыг кижилер Айдын бодун шынарла ийи-ле туттунганын. Долаана-даа хенертен ою бүргө кел-ген хандыккыл чажыдын канчап ажалдап деп. Чүгүлө ийи сөстөрүн чуугаал тургаш, удур-дедир көрүжүлгө, ка-рактары-ла хамыкты ажалдап, ийе, ындыг, чамдыктыс уругунуң сөөлүгү. А режиссер амы-рап, шынар-ла ойнадыр, амыдырал олчан-дыр дээр. Амыдырал болбайн канчаар, күжүр акий, чүгүлө ам база өөрүшкү чок, чажыт сарынал, бугу-лү күзедер, аас-кежин та-кайда барган...

Шала күсээр ийинин Кызылга көрүлгө аппарап

бараалгатканнар. Түңнел турган — ийини шаңнал. Ке-жээ, аалчылар бажыныга, ре-жиссер шампанское чазылды-рып, артистеринге байыр че-дирип, ошкар-чытпал, кускап-тап, чолдак кудуруу черге дө-бес халып турда, көргөн улус-тенек араан ашак-тыр дээр чыгы-ла. Артистер элзэн хөлгөзөн. Долаана угаам сугта хонар мен дээш, он бир шак ажал турда, үнүккен. Ай-дын үлөп каар болган. Каран-гызы-ла кончуг, сайылган-нар чыраан топ кудунчулап базыпканнар, дүңелерде сооп келген боорда, дем чаа-ла хой улустун тыныгы изидипкен бичин өрөөлгө турган болгаш, чуга плаш кеткен эмч диди-реп эгелээнин Айдын эскерип, куртказын ужулаш, уругга кедиргөргө, оозу ынаваан. Чүгүлө ооге сынып, четтипш алган. Чүрөктер тикчилээр чүве. Оолдун холдары Дола-нанын эгиптерин күдөр хөр-ээчине чыгы тыртып кээрге, дески асфальтыг кудумчу ол-бо тендешпейн, канчаар-даа аажок чыгыг чалгы кы-стын тейинден тавангайыга чедир бадып, чоктап, эринне-рин боду-ла оолдун эринне-ринче дөгөп берген ышак сагындирган. Ынчан-на Айдын биле Долаана эзулуг күзээшкенин чалыны шонган ошкаркыны биле ошкаржып-каннар. Н. хемнин эринге дүңө ошкаркында, ындыг кал-чаа чалын кысты шонуван-ишкы, а ам баш дескипш, хол-дары бирде кошкоп, бирде оол-ду күш-биле чыра кускапкан, канчал турганын угаптар ишаа чок, кара элдеп Айдын Долаананы дедир аалчылар бажыныг эккелгеш, ангы өрээл ап алган — даң аткыже удувааннар. Бир-ле дугаар эр кижиле хонган кыс херээжен болурунун алыс чажыдын анаа ажиткаш, хаалчак сеткилинин дүлгү-лүн тып алган оолга хензиг-даа хоралаван, “мени ажы-лап алдын, ам канчаар кижилер” деп чарбыттымаан. Айдын харын бо дүңө кылган ажыдышкындан мунгарып, арыг кыска дегбес чүвемин деп бодана-даа, бодунга бүрүн бердишкен эргинини кара чакып сулбап, ындыг чымчак, ындыг бузурээчел эриштерини ошкар-ла чыткан...

Ынчалза-даа тааланч дүң, изиг чалын каалдан хову-га хензиг када дымараткаш, тайга ындыгче көшкөн булут-тун соо-биле ары берген чашкын дег, карак шимди-нер-шимдине аразында то-нуп калган. Дам адып кээрге, кандыг-даа меге арталч чок болуп, карангынын көгүткен аазашкынны, дал дүштө хөлөгө дег, бичилеп чоруй, шупту чиктигени. Айдын боду-нун кээргенчиг, ашак чок бол-за чурттап шыдапас, бот-баш-карныптар харыч чок Ола-зын, чаа-ла атайнадыр кы-лаштаалар Дарыймаажыын каап өлбөс. Ынчалза-даа... ынчалза-даа берге-ле үлө-лөдүр! Эр кижиле бо эпчөк бай-далдан, ийи херээженге багай чүгү-даа кылбайн, канчал үнүп шыдаар? Айдыннын арны күсүк даң дег, агарып калган, хөрээ дыктып, чүрээ: “Кан-чап-ла-рыл, кан-чап-ла...” деп соккан.

Долаана база боданды ыйнаан, хүн үнөр өйдө чангыс үзө шиптирлээ: “Мен сон-гаар черле ужурашпаалы. Мен сени сүрүп манапас мен, аравыска чүгү-даа болбаан дег болуп көрөлт. Мээң ынак чораш... ам-даа сактырым кижиге домейин кончуг болду. Ындыг эвээс болза, сен боду-мче чоокшудатпас ийик мен. Өг-бүлө-биле эки чурттап көр!” Сөс эттинген, сөс элет-тинген.

А оон демги шөртөгөр, анык уругтар көрүп каанда чараазын сыяр эргелекчиге чыгырп көрдүргөш, дедир Кызылче элпип келгени ол. Долаана оон ажалдап, Айдын-биле чангыс суурга турарын дил бергезинеш, дүргө-не ка-рак ажит чорупкан, харын-даа бир шупту болган. Оон башка өскө арга-хорго диленип, дө-мей-ле он чоруттар турган. Чүгүлө бодундан дезери бодуңмас дээрин мунуңда-ла билр боду ам база катал ындыг дээринге бузурган. Кызыл болгү эвээс ховар, а э-мчилер бугу-лүлө ийи-даа кы-зын. Допчун-оол биле Радага кудумчуга арын көрүштүр үс-күлөжир бээр азы оларын дугайында бир чүвени бо-ла дыннап алган. Оларын чурт-талгазы ындыг-ла эки эвээс деп дамчыр чуугаал кээрге, амыраандар, эжин чара кир-геш, өөлдөп чуртталга көргү-пейн чоруур адаанчызыга хомудар. Долаана хөлөгө-би-ле кады чурттаан кижилер

апарган. Даштындан көргө, хамык чүве ажырбас: шы-рак эмчилерин бирзэн деп санадып чоруур, эш-өөрү хүн-дүлээр, аарыг кижилер ко-жуун, суурлардан-даа сурап-тап чедип кээр. Ынчалза-даа общежитиеде тускай өрөөлүн-че кезээ кирип кээрге, эмчи кысты ында хөлөгө манап олу-рар. Хөлөгөже хонч чок “хү-лүмүрүш”, чөм белеткеш, та-вакка салып, сунуп-даа бээр-ле. Оон телевизорун ажалда-дып, хөгжүмүн салып бээр. Удур чыдып аарга, демги-ле хөлөгө эки чок кыстың четтип бышкан, чулук үезинде мага-бодун көзүлбөс холу-биле кыс-пактапкан чыдытар. Ол чүү ындыг хөлөгө чор: бодунун пат турупкан, сарыналын уярааш, мага-ботка хирээ-нелген, чааскаанзыран куду-чамы ангыжылар бергени ол эвээс ыйнаа? Кым билр ону. Ажалче-ле далашканы дээр — ында кижилер, боттук амыдырал. Хөлөгө эмнелге ажиинге чедир үдээш, оон ынай сезинген дег, даштыга чыдып каар. Ынчалза-даа кезээ чанып кээрге, менден ырап кай баар сен дээш, бо манап турар, адырлып алыр ужур-даа чок...

Бир-ле кезээ Долаана угазынын бежен харлаанын демдээлгө кезгөжө чораш, хөлөп, шимээргээш, эриш-каннар. Н. хемнин эринге дүңө ошкаркында, ындыг кал-чаа чалын кысты шонуван-ишкы, а ам баш дескипш, хол-дары бирде кошкоп, бирде оол-ду күш-биле чыра кускапкан, канчал турганын угаптар ишаа чок, кара элдеп Айдын Долаананы дедир аалчылар бажыныг эккелгеш, ангы өрээл ап алган — даң аткыже удувааннар. Бир-ле дугаар эр кижиле хонган кыс херээжен болурунун алыс чажыдын анаа ажиткаш, хаалчак сеткилинин дүлгү-лүн тып алган оолга хензиг-даа хоралаван, “мени ажы-лап алдын, ам канчаар кижилер” деп чарбыттымаан. Айдын харын бо дүңө кылган ажыдышкындан мунгарып, арыг кыска дегбес чүвемин деп бодана-даа, бодунга бүрүн бердишкен эргинини кара чакып сулбап, ындыг чымчак, ындыг бузурээчел эриштерини ошкар-ла чыткан...

Ынчалза-даа тааланч дүң, изиг чалын каалдан хову-га хензиг када дымараткаш, тайга ындыгче көшкөн булут-тун соо-биле ары берген чашкын дег, карак шимди-нер-шимдине аразында то-нуп калган. Дам адып кээрге, кандыг-даа меге арталч чок болуп, карангынын көгүткен аазашкынны, дал дүштө хөлөгө дег, бичилеп чоруй, шупту чиктигени. Айдын боду-нун кээргенчиг, ашак чок бол-за чурттап шыдапас, бот-баш-карныптар харыч чок Ола-зын, чаа-ла атайнадыр кы-лаштаалар Дарыймаажыын каап өлбөс. Ынчалза-даа... ынчалза-даа берге-ле үлө-лөдүр! Эр кижиле бо эпчөк бай-далдан, ийи херээженге багай чүгү-даа кылбайн, канчал үнүп шыдаар? Айдыннын арны күсүк даң дег, агарып калган, хөрээ дыктып, чүрээ: “Кан-чап-ла-рыл, кан-чап-ла...” деп соккан.

Долаана база боданды ыйнаан, хүн үнөр өйдө чангыс үзө шиптирлээ: “Мен сон-гаар черле ужурашпаалы. Мен сени сүрүп манапас мен, аравыска чүгү-даа болбаан дег болуп көрөлт. Мээң ынак чораш... ам-даа сактырым кижиге домейин кончуг болду. Ындыг эвээс болза, сен боду-мче чоокшудатпас ийик мен. Өг-бүлө-биле эки чурттап көр!” Сөс эттинген, сөс элет-тинген.

А оон демги шөртөгөр, анык уругтар көрүп каанда чараазын сыяр эргелекчиге чыгырп көрдүргөш, дедир Кызылче элпип келгени ол. Долаана оон ажалдап, Айдын-биле чангыс суурга турарын дил бергезинеш, дүргө-не ка-рак ажит чорупкан, харын-даа бир шупту болган. Оон башка өскө арга-хорго диленип, дө-мей-ле он чоруттар турган. Чүгүлө бодундан дезери бодуңмас дээрин мунуңда-ла билр боду ам база катал ындыг дээринге бузурган. Кызыл болгү эвээс ховар, а э-мчилер бугу-лүлө ийи-даа кы-зын. Допчун-оол биле Радага кудумчуга арын көрүштүр үс-күлөжир бээр азы оларын дугайында бир чүвени бо-ла дыннап алган. Оларын чурт-талгазы ындыг-ла эки эвээс деп дамчыр чуугаал кээрге, амыраандар, эжин чара кир-геш, өөлдөп чуртталга көргү-пейн чоруур адаанчызыга хомудар. Долаана хөлөгө-би-ле кады чурттаан кижилер

апарган. Даштындан көргө, хамык чүве ажырбас: шы-рак эмчилерин бирзэн деп санадып чоруур, эш-өөрү хүн-дүлээр, аарыг кижилер ко-жуун, суурлардан-даа сурап-тап чедип кээр. Ынчалза-даа общежитиеде тускай өрөөлүн-че кезээ кирип кээрге, эмчи кысты ында хөлөгө манап олу-рар. Хөлөгөже хонч чок “хү-лүмүрүш”, чөм белеткеш, та-вакка салып, сунуп-даа бээр-ле. Оон телевизорун ажалда-дып, хөгжүмүн салып бээр. Удур чыдып аарга, демги-ле хөлөгө эки чок кыстың четтип бышкан, чулук үезинде мага-бодун көзүлбөс холу-биле кыс-пактапкан чыдытар. Ол чүү ындыг хөлөгө чор: бодунун пат турупкан, сарыналын уярааш, мага-ботка хирээ-нелген, чааскаанзыран куду-чамы ангыжылар бергени ол эвээс ыйнаа? Кым билр ону. Ажалче-ле далашканы дээр — ында кижилер, боттук амыдырал. Хөлөгө эмнелге ажиинге чедир үдээ

УРУГЛАР ПОСОБИЕЗИН КЫМНАР АЛЫР ЭВЕС

Тыва Республиканың Саң яамызындан уруглар пособиелери тиргизиле 1999 чылдың октябрыдан ноябрь 5-ке чедир үеде күсседир хуудустарын дужааган хамаатыларның даңзын Кызыл хоорайда суд приставтарының салбыры парлатты. Даңзыда ады кирген хамаатылар чектер бижидип алыр паспорттарын дужаа-ры-биле 2001 чылдың февраль 5-те Кызыл хоорайның Складская кудумчузунун 2а бажында суд приставтарының салбырына келир.

ДАҢЗЫДА АДЫ КИРГЕННЕР БОЛЗА:

1. Монгуш Чинчи Чаш-оол-овна, Кызыл, Калинин 1-302.
2. Куулар Ульяна Бораева, Кызыл, Лопсанчап 15-89.
3. Кобякова Нина Константиновна, Кызыл, Университет 55-2.
4. Куулар Джунмаа Сарыг-ооловна, Кызыл, Заводская 28-36.
5. Китаева Людмила Леонидовна, Кызыл, Лопсанчап 40-67.
6. Валеева Наталья Ивановна, Кызыл, Калинин 7а-12.
7. Монгуш Елена Кужугетовна, Кызыл, Кечил-оол 2-46.
8. Мижик Аляна Окур-ооловна, Кызыл, Кочетов 3а-11.
9. Ховалыг Салбак Хамаа-раковна, Кызыл, Московская 109-76.
10. Хертек Варяна Кан-ооловна, Кызыл, Шевченко 226.
11. Карашпай Артур Георгиевич, Кызыл, Паротурбинная 17а-37.
12. Кочнева Галина Михайловна, Каа-Хем суур, Бауман 8-1.
13. Коптева Татьяна Юрьевна, Кызыл, Речной мугур 8.
14. Кара-Сал Саяна Алдыно-ооловна, Кызыл, Лопсанчап 25-90.
15. Фомичева Надежда Михайловна, Кызыл, Садовая 71.
16. Елизарова Анжелика Николаевна, Кызыл, Титов 36-52.
17. Ефремова Галина Васильевна, Кызыл, Набережная 14-4.
18. Ензак Римма Төмүр-ооловна, Найрал суур, Комаров 10-2.
19. Ензак Ольга Юрьевна, Эркек суур, Молодежная 11-2.
20. Шулбаева Любовь Николаевна, Кызыл, Московская 102-48.
21. Шаймаер Светлана Ана-тольевна, Кызыл, Дружба 3-13.
22. Чульдум Дарья Ивановна, Кызыл, Лопсанчап 2-181.
23. Чадаа Алевтина Николаевна, Кызыл, Лопсанчап 2-181.
24. Талгана Ольга Владимировна, Туран, Тыванын 30 чылы, 2"6"-2.
25. Тарасова Галина Николаевна, Кызыл, Париж комму-нарлары 18.
26. Ооржак Сайлык Кужу-гетовна, Кызыл, Полевая 62.
27. Ооржак Белек Биче-ооловна, Кызыл, Калинин 14-25.
28. Ондар Каадыр-оол Оюнович, Кызыл, Пролетар-ская 25.
29. Ондар Ая Александров-на, Кызыл, Пролетарская 126.
30. Орустук Александра Хоюг-ооловна, Кызыл, Мос-ковская 100-101.
31. Ооржак Нина Баировна, Кызыл, Ангаский бульвар 25-62.
32. Оюн Клара Маадыр-оол-овна, Кызыл, Титов 15-33.
33. Ондар Галина Алексеев-на, Кызыл, Паротурбинная 39.
34. Ондар Роза Дажи-Дав-аевна, Кызыл, Кечил-оол 411-205.
35. Ондар Чоскармаа Чи-мит-Доржуевна, Кызыл, Сал-чак Тока 10-1.
36. Ооржак Наталья Чиде-евна, Кызыл, Лопсанчап 22-6.

Уруглар пособиелери алыр кижилерин дараазындагы даңзын ТР-нің Саң яамы-зындан акшаны тырткан соон-да, парлаар.

ШАГААДА

ЧЫЛ ЭГЕЗИ КЕЛДИ-ЛЕ

Тыванын Шагаа байыр-алды эрчи чылды үдүни база Чаа чылды уткааны-биле касырлажыр. Ынчанга ол байырларды төлөткүп уткуп найралдары-биле тывалар-нын бурунгу чүдүлгези — хамаашкынын төлүктүкче тову болур “Тос-Дээр” чү-дүлге бажыңыга кээп, мөргүлдерге кижирин күзенич.

Бо Улу чылдың төнчүзү биле чылан чылдың эгези — эңне онзагай чар. Чүге дизе бир чүс чылдың кудуруун үдөп, чаа үениң, чаа чүс чыл-дын баштайгы чылын уткуп алыр бис. Ындыг солун төөгүлүг болушкунуг үеде чурттап турар аас-кежикти улус-тур бис.

Бистин ада-өгбелеривис төрөдөжир, хүндүлөжир, домнап, амзап, артап ижер ак сүттүг, саржаг, манданын

МӨРГҮЛДЕР КЫЛЫРЫНЫҢ ПРОГРАММАЗЫ

1. Домнап, аартар ижер изиг, сүттүг, саржаглыг, манданын тыва шайлашкын мөргүлдери. Хүнүң-не 12 шактап 16 шакта чедир болур.
2. Шагаага уткуштур чыл кудуруунун арылашкынын сөөкөн кычы, дерг-херекселдер-биле кылыры. Хүнүң-не 10 шактап 18 шакта чедир.
3. От-көстү чегерип, дагыдып, орукту актадып алыры. Хүнүң-не 12 шактап 18 шакта чедир.

Мөргүлдерге келирде, сүт азы артыш хандыын ап алган, домнадып, ак, көк, сарыг өңдөргүл пөстөрүн чаламаладып, от-көстү актап дагыры-биле далган, саржаг, боорак дээн ышкаш тыва ак чегерин ап алыр база үрүмкө чинчилер, тараа азы ристы оважеж чажып ак-тадып алырын дыннаттыс.

Мөргүлдер үезинде Оран-тандывыс ээлериңер өрүп чажар изиг, сүттүг, саржаглыг, манданын тыва шайывыс чедиптир-ле бол-зунам, оруунар ак, кижинер байлак чорзун. От-көзүвүстү дагыдаалынар, назыннар узун-на болзун. Хамаарын

Болур чери: Кызыл хоорай, Кызыл партизаннар кудум-чузу, 18а. Телефон: 3-20-23.

Ай-Чүрек ОЮН,
ТР-нің “Тос-Дээр” төлүктүкче хам-чүдүлге
институтунин даргазы.

ЭРНИҢ ЭРЕЗИ, КАЙДА СИЛЕР? КОНКУРСКА КИРЖИҢЕР

“Эрний эрзи” деп дамчыдылга эртен чүс чылдың төнчү-зүнде тыва радиого тыттып келген. Оон кол утказы эр кижилериниң салгыш-сеткилин ажыдар, хей-адын, сүлденин келтерер, кижилер дээр. Шынап-ла, эр кижилериниң саны чыл буруде кызырлып, озал-ондак, хай-халапка таваржып, үениң берген-зиге сый шаптырып, оон кырында арагага алзып турары ду-дурегинчиг апарган. Ындыг чоруктарын болдурбас, амыдырал-дын оруундан азып, херекчок чөргө муңчулук чорур кижилерге дузалар, аныак оолдары ажылга хаара тудар, эр башкыларны көвүдөдир сорулга дээш, өске-даа ханы утка, бодил бар.

Бөгүнгү амыдыралдың, нинтиледин арны силер, чаарттынар ужуруг. Ол бүгү, хамыктын мурунда, илерден дот хамааржыр. Ие кижиниң ог-бүлгө, нинтиледге ролу кезээде хүн дег чырык, от дег чыгыг чаялганы бээр ужуруг. Тыва тоолдары номчуурга, тоолдун кол маадыры азы хаан кижиниң аштырбас, пилеттирбес күчү-күжүңге кадыны арга-сүмени берип турар болгай. Херэжкен кижиг мерген, чырык угааныг болуру-биле амыдырал каас, чараш, харын-даа дошкун, хедер эр кижиг безин чайгаар холунга тоомарый болу. Моң ужурундан эр кижилерге сагыш човаашкын херек апарганын үе негеп келген. Ол дугайын “Эрний эрзи” деп

дамчыдылга илер, ылангыя аныак удуртукчу эр кижилер, хей-биле кижиг, үзел, бодалын илереткен. Түне-линд республиканың ко-жууннарында адалар төптөри аягыттынып, өг-бүлө, нинтилед, хей-ниини ажил-херектерге эр кижиниң ролу база херек апарганын амыдырал негеп келген. “Эр кижиг мен” деп бодуну канчаар билеп чорур силер? Езулуг эр көрүжүңер каян тыттып келгенли? Ону канчаар эске-рип эгелзэн силер? Аныак, элзэди оолдар бо айтыртыга ындыг-ла дораан хары берип шыдабас. А ашак-оолдарын чамдыктары харын кат-тыржыр. Кезек бодангылаар-даа чорду. Ажым-биле чугаа-лаарга, чамдык эр кижилер-

нин амыдырал-чуртталгазын-га хей-ниини мурунуга хү-лээлгези кудулаан, харын-даа кижилерниң чүүлдерин кыла бээр-дир. Хөлчөк хей кончуг чараш, талантылыг аныак оолдар кара-бажында олуруп турар. Бо чүү деп чүвөл?.. Мээң ак-көк дагалдыг, хем-нерлиг чуруп ханмас каас-чараш Тывам оолдары, эр кижилери Россиянын түрк чо-нарнын аразынга чаржын-чыг көзүлбөс ужуруг. Шаг-төгүдөн тыва эр кижиг эрес, маадыржы, удул келгенге чечен-мерген хары состуг чо-раан. Тыванын чери чедип-пес, суу каткан эвес. Мала-даа өстүрүп, кадарып, тараа-зын-даа тарып чыдарга, ажил-ла-дыр. Ажым-биле чугаа-лаарга, ажил кижини каас-таар. Ажил кижини кижиг кы-лыр. Ажилга ынак кижилер-нин сеткили чаагай, бөдүүн, дузааргак, кээргэчел. Ажил-ла-ла чорза, кижиг тодуг, чараш, чоргар көстүр. Ыла-нгыя назы-ханы улгады берген кижилерин ажилда кызып үндүрер, кижиринге чедир каргаан херээ чок. Кижиг ажилдап, шимчзэн тудум, на-

зыны узун, беленде аарыга алыспас, муңчулбас, муңгара-вас болур. Ылангыя эр кижилерин ажил бурзуңне кин-рер. Аныак оолдарны чажын-дан, эр апарган үезинден эге-лөп ажилдарга албас болза, эът-ханы чок, соолбургай, арган, чудангы чүү адам кижиг-лер апаар. Аргалыг-ла болза аныак оолдар ажил чок арт-пазын, эртемни чедип ап чорзун. Чамдык онза оолдар-га-даа ужурашкын. Олар, шы-нап-ла, эрний эрестери. Тыва-ның иштінде ажил чок боорга, Саан артында барып шыдаптар чүвезин кылып турарлар хей. Үе экижиң, Тывага бүдүрүлгелер тургус-тунуп келзе, чанып кээр мен дээрлерге ужуражып чордум. Москвада, Абаканда, Ново-сибирскиде дыка хей тыва оолдар ажилдарга тургустун-гулап алган боор чорду.

Бөгүн адаларың алдар-адын көдүрүп, кандыг-бир чүүлү тургузуп алырын күзеп, бодап чорур шору эр кижилеривис барына өөрүп турар мен. Дыка хей чылдар дургузунда республиканың мал ажил-агынын ады-

рынга ажилдап келген Онер-оол Сам-оолович Кара-Сал адаларга хамаарыштыр төле-вилелди бижээш, Чазак черин-ге киирген. Ону бистин През-идентивис Ш. Д. Ооржак номчааш деткип, өөрүп, чаа чүүл тыттып турарына таар-зынган. Тыва Республиканың Дээди Хурал депутаттары Таисья Болустаевна Куулар, Владимир Бораевич Кара-Сал каш удаа “Эрний эрзи” деп дамчыдылгага кижиг, шынап-ла, эр улустун хей-адын көдүрүп, херек кырын-да боттут ажилдарны бо хүн-нерде кылып, сагыш човааш-кын-биле ажилдап турар.

Бо хүннерде эр улустун байырдалын хоорай чергелиг эрттирер дээш эгелекчи болук план тургузуп алган. Январь 17-нин хүнүнде хуралдааш, анаа түр када даргаларны томуйлаан. Даргазына О. С. Кара-Сал томуйлаткан, ора-лакчы даргазы Кызыл хоорай-нын 4 дугаар профессионал-техниктиг училищениң дирек-тору Н. Л. Оон болган. Оон ангыда ус-шевер мастеривис Виктор Шуулаевич Куулар база сонгуттурган. Кызыл ко-

жуунуну Каа-Хем суурдан хой-нииничи апа Долгар Он-даровна Оюн-Бартан эр улус байырдалында бодунуң чоок кижилеринге тыва на-ционал хепти дараап бээр болган. Үе кончуг шапкын эртин турар. Эгелекчи болук-тун сорулгазы, планы делгем, ханы. Байырдалга эр кижиг-лер шупту национал хептиг, эр шинчизин өрү көдүрген келирин чугаалашкан. Шы-даар болза айтканын дерип, каастап, оттук, бижзэн азып алташ келир болза улам эки, шанналче кирер силер. Эът, мага-бодунуң чаражын көрүскен мөөрөгөй чүгө кижиг болбас деп. Эр улус байыр-далын Европа чурттарында чылдың-на ноябрь айның ийи дугаар дыштаныр хүнде демделеп эрттирер турар, а Россияда ындыг-ла негеп-ренгей эвес. Аныак оолдарга, чаштарга эр кижиг мен деп бодун чажындан на кижизид-ип, өстүрениңе ол идигил болур. Эр кижилер дуга-йында, оларны алган мак-таан чараш шүлүк, мыр конкурузунга кижирит.

Лидия ИРГИТ.

ЕЗУЛУГ ЭР КИЖИ

Эрткен чүс чыл Доржу Сааевичиниң намдарына утундурбас, солун болушкуннар-биле холбашкан. Бир дугаар трактор мунуп, амыдыралчы оруун эгелзэн-ден бээр 50 чыл болган.

Ол — мээң акым. Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал сумузуунун онза каас-чараш чурумалдыг ораны Хемчик, Бажынга төртүткүң. Өг-бүлениң оолдарың эң улуу, шупту он кижиг бис. Улуг угбавыс Стай Сааевна Он-дар башкылап эгелей берген соонда, ол өскүс думаларын азыражып, багай ававыска дузалажып, ачавысты чокта-птын солуп келген кижиг-ле болгай.

Доржу бир хүн өөңге чедип келеш, авазыңдан:

— Тракторист болур

күзөл менде төртүткүң, уйгуджүмден-даа ыравас болду — деп эрежиң, дилеп эгелзэн. Авазы олгунга чүң-даа ыттылаан. Эртенінде авазы, хоңдур хамык чүвени сайгарып, угаап келгенниң түн-нели-ле боор, олгун эдерт-кеш, колхозтун которазыңга чедип келген. Авазы даргага олгунун күзөл-бодалын илередип, тракторга ажил-даары-биле өөредирин дилзэн. Колхозтун даргазы олгунар ам-даа бичин кижиг-дир, школазын доозуп алырга өөредир бис дээш хоржок

болган. Иешкирер шала муңгаргай которадан үнүп чорупкан. Ол шип-биле Доржу школазыңче эдип келбэки, даайы боор кижиниң тракторуң узең-чазал дузалак-чылап кирипкен.

Часкы хову ажилдары эгелзэргө, хамык техника хову турлагаларыңче үнүп, чер чарып эгелей берген. Ол үеде чер чарар тракторларның андазынанынын кырынга прицепчик кижиг кады чорурар албан турган. Чүге дээрге шөлдүн ужу, бажыңга ыяла-ла андазыңны көдүртүр.

Шак ынчалдыр-ла прицеп-чик бооп амыдыралыңын баштайгы базымың эгелзэн. Бир чыл хире ажилдап чорда, хову бригадирин Доржуңун ажилга кызымаан эскерип, тракторуң башка-рарын кончуг шалыпкын өөренип ал, бот-тускайлаң ажилдап болур дээрин билеп турган. Оон-биле чергелеш-тир механизатор кадрлар колхозка эрежокчу чугула аларган. Ынчанга колхоз-тун баштаар чери ам-на Доржуңу Кызылдың профес-сионал-техниктиг учили-

щезинге өөредип чорудар дугайында шиптирин хүлээп алган.

Шак ынчаар оон улуг күзөл ала-чайгаар боттанып эгелзэн. Каш чылдар бил-диртпейн эрте берген, ол калбак мергежилдин тра-кторист-машинниң деп док-ментини холга алгаш, төрзөн колхозуңче чанып келген. Колхозтун удуртулазы хып дээн назылыг аныак эрге “Найты” деп тракторуң ыжы-лаан. Оозу-биле Сталин колхозтун тарылап турган бир кылдыр чарып, кышкы үелерде тайгага тудугжулар-биле кады ыяш белекчек кыштаар турган. Шак ын-чаар оон мергежилди улам бижыгып, тракторуң каби-назы оон бажыңы, а трактор боду кады чурттаан эжи дег эрчим, чоок апарган.

Кажан акывыс тракторга ажилдай берген соонда, күш-хүнүңге алган таразын өөвүскө эккеп уруптарга, сыңарык чер тыппай турган бис. Авам дөргүл-төрелде-ринге, кады-чожа өлгөргө база үлөп берип хөлчөк болур, бистер тарааны соктап чип, тодуг-догаа өзүп келдиңиз. Ол кыш, чай чок олар кургаг сыраларын тайгадан соортуп эккээр турган.

Кажан Тывага кур болган куруккан черлериниң шип-гэдиң алыр дээш партия, Чазактын кыйгыры-биле чаа-чаа совхозтар тургустунуп эге-лзэнде, олзе Тыванын чүк-чүгүңден аныактарын хаара тудуп ажилдаары-биле кый-гыртып турган. Ол үеде ком-сомолчу путевка-биле Бай-Тал сумузуңдан бөдүк аныак-тарны Доржуңу баштадыр Тандынын “Победа” совхо-зунче үдөп чурткан. Шак ынчаар бистин акывыс Че-дериниң карак четпес ховула-рынга тараа тарып, бедик мер-гежилдин механизатордан хову трактор бригаданың ажил-агынын башкарып, машина-техниканы ыңай-бээр хуваап, үрели берген трактор-ком-байнанын ур тургустас дээш боду башташ септеп, хол ту-дуп кириптерин эскерген мен. Акымыга эш-өөрү дыка бүзү-рээр, хүндүлээр, оон-биле сөс каржып, маргыжа бээр кижиг-лер-даа чок боор чүве. Эш-өөрүңүн аразыңга хүндүт-кедиг чоран болгаш олар акымга база деткимчени көр-гүзүп чоран чон-на болгай. Ол бүгүңүн херечизи — оон СССР-нин Дээди Советинин депутаты чоранын, Күш-ажылдың Алдар орденниң II, III чергелериниң эди-

ла боор.

Үр ажилдап келген тараа-жы кижиг болгаш ындыг ийик бе, оон тарааны кажан тары-рын, черин канчаар белекчеп алырын, үренишин шынарын экижидериниң айтыр-тарын агроном менден дуудак чок билдир кижиг. Харын-даа чаа өөредилге чери доозуп ажил-дап чедип келген агрономарга арга-сүмезин кадар, айтыр, өөредир.

Мен база 1967 чылда тех-никум доозуп тургаш, “Побе-да” совхозка практика эр-тирп, акымның бригаданыңа ажилдап турдум. Ынчан-на акымның бригаданың ажил-агынын башкарып, машина-техниканы ыңай-бээр хуваап, үрели берген трактор-ком-байнанын ур тургустас дээш боду башташ септеп, хол ту-дуп кириптерин эскерген мен. Акымыга эш-өөрү дыка бүзү-рээр, хүндүлээр, оон-биле сөс каржып, маргыжа бээр кижиг-лер-даа чок боор чүве. Эш-өөрүңүн аразыңга хүндүт-кедиг чоран болгаш олар акымга база деткимчени көр-гүзүп чоран чон-на болгай. Ол бүгүңүн херечизи — оон СССР-нин Дээди Советинин депутаты чоранын, Күш-ажылдың Алдар орденниң II, III чергелериниң эди-

лекчиң, “Кур болган курук-кан черлериниң шип-гэдиң ал-ган” болгаш Ленинниң юбилейинг медалдарың база дыка хей хорек демдектериниң эдилекчизин болганы бадыткап турар. Ынчанга доостун турар ийик муң чылда бистин акывыс Доржу Сааевич Дандар бистерниң үзүгүрү салгалывыста, харын-даа Ты-вавыста база бир езулуг эр кижиг деп атка төлөткүп кижилериниң санынга кирип, Тыванын төөгүзүңге алдын үжүктөр-биле кижиг бижидер боор дээрзинге бүзүреливис улуг.

Ол боду топтук-томаан-ныг, аажы-чаны оожум-чымчак, хей чүве чугаа-лаарыңа хөңнү чок. Кылтаң ажилын ыяла-ла эңизинге чедирер. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада, хову-шөлдөр-нин хамык довурак-доозуну караанчы кирип, дүрбүп келениңден ындыг болган боор, карактарының көөрү баксыраан, харын-даа бир чарыккы караа көрбөстөн болгаш ажы-тодунге дузала-жып амыдырап-чурттап орарлар.

Виктор ДАНДАР.
Кызыл хоорай.

СҮТ

Сүт — кандыг-даа үелерде солуттунуп болбас үнелиг чөм. Бир эвес 200 грамм (1 стакан) сүттү хайындырыптар болза, оон 125 граммы суг, а 25 граммы эң үнелиг (№3,4% белоктар, 4,7% сүт чигири, 0,7% минералдыг бүдүмел) бүдүмелдер болур. Сүттүң белоктары — казеин 2,8%, альбумин 0,5%, глобулин — 0,1%. Сүттүн ак өңнүг болганы казеиниң бот-шынарлыгы-дыр. Ол хөй берген эзилбес байдалда чоруур, а глобулин, альбумин эзилдирер болур. Сүттү хайындырыптарга, альбумин, глобулин саванын дүвүңге, кыдыларынга ылгалып үнүп келир.

Сүтте сүт чигири база бар, ону лактоза дээр. Ол сүт кис-лотазын тургузар. Минерал-дыг бүдүмелдер калышты, фос-фор, натрий, калий, сера база сүттүң составында “А”, “Д”, “Е” витаминер бар. Белоктар үнелиг аминокислоталар-дан тургустунган. Олар кижиниң шыңгаанынын өөздөзүн, шиптиң органин-нын ажил-чорудулгазын экижидер, сайырдыр. База ол ышкаш белоктардан амданыг, чаагай быштакты кылыр. Сүт чигиринден ажыдар бактериялар дрож-

жилериниң дузазы-биле чаагай простокваша, кефир, варенец, ряженка, снежок, кумыс, хойпакты алыр.

Эки быштак сүтте калыңиңиң кайы хире барындаң хамааржыр. Тыва өгбелериниң бурун шагдан тура, ак сүдүн хүндүлээр билдир болгай бис. Хүн ашкан соонда, өгден, өдөктен ак сүт үндүрбес. Аал кодаанын арты-чанга соонда, 3 хонукта аалдан ак чөм үндүрбес дийр. Инек төрүтүргө, оон аа сүдүн сүдү чок кожа өгдөргө чедиптирер. Ааны шөйүңдүгө куткаш, хайындырдык, бичин уруг-ларга хап ышкаш кылдыр кезип берип чоран. Ол чөм дыка чаагай болур. Бистер өг-бүлөвиске 7 оол, 2 кыс чоран бис. Бистин ававыс Оранчаа Монгеевна Монгуш — Чадаа-нанын Улуг хүрээзинин башкы хелиң Ооржак Монге Хелининиң чаныгыс уруу кижиг. Ол — хөй оолдарың эң хеймер кыс думазы. Ачавыс Монгуш Будун Номчула (Монгуш Буян-Бадрыңыны кады төрөш) Кажан ачавыс ис чок чиде бергенде, ававыс бистерниң ине сүдү-биле, оон кылган быштак, курут, ааржы-биле чегерип, тарааны тарып алгаш, кыжын уургалап шыгжап чораш, уругларын

түрөтпейн өстүрүп каан.

Шаанда тывалар алаак-тарны хадыңдан кылган хол андазыны-биле үлдүредип, сугтарып каан чымчак кара хөзүңнүг черлерге тарып алган арбайын, чыңге-таразын аыт-биле бастыргаш, кургадып, барбаларга уруп алгаш, кончуг камныг хооруп, соктап, чаагай ак далганын ааржы-биле холааш, алгы хаштарга уруп алгаш. Ол белекчеп алган далганын сүттүг шайга саржаг-биле ылгал чып, а бичин уруг-ларга борбакташ, тутсуп бээр-ге, ол дег амданыг чыгып кайдал. Өрөмөни хайын-дыргаш, изиг сүтке чыңге-тарааны хөтөкеш, оон кырын-дан хайындырган өшкү сү-дүнүң өрөмезин каап алгаш, холуй ылгал чып чүве.

Бичин турувуста школа-дан өөрөнгөсү кээривиске, бистин ававыс тарааны ынчаар хөдөүп каар. Ону чип дээш четтикпейн, 3 км ажык черин маңап эрткин-висти безин билбейн баар чордусу Кыжын карангыда сүт даң бажында суурже алыштыгың уруглар, оолдары пос сумкаларывысты чүк-төпкөш, далганывысты чип алгаш, кадырып каан куруттарывысты, боорзак-

АК ЧЕМ

тарывысты хүнезинненнип алгаш, арыгы куду школа-высче чоруптар турдусу. Ынчан аалда гириштээш, шип-хыры аараан деп кижиг-даа дыннап көрбөз мен. Чүгле айткан ужулар, бодун кады-рып алыр, азы тооруктап чораш, чодураалап чораш, бедик ыштан ацдарлы бээр, чок-ла болза каттап чораш, буттарыңче чидиг теңнер кинн басып алыр, арга шактырар, караанчы курт чажыптар дээш, мындыг-ла чүүлдерге таварышкылаар боор чүве.

Бо үениң чаштарының аарып турары чамдык ад-ленин амыдыралга кызымак-кай эвес, чалгаа болганында деп бодаар мен. Хөй улус чурттаан черлерде агаарын, хөзүңүн, сүтүн арыг-шеве-рин сагывалы, таакпыны, араганы бичинизинден тура тыртып, амзап, кадыкшылын үрел чорурдуна. Черле ынчаш кижиг өлүмүң аксы-биле тып алыр деп чугаа езулуг шын.

Ак чөмүстүң дээжип — сүттүң дугайында бодунуң амыдыралыңдан кыска чүүлү киридин.

Сесимаа ООРЖАК.
Сукпак суур.

“БОДУМ БАЖЫҢЫМ” ЧУРТТАЛГА ЛОТЕРЕЯЗЫ

Шагаа байырдалыңга тураскааткан

УШКУ ТИРАЖКА КИРЖИР БОЛЗУНАРЗА,

чаагайжыды кылган уш-орээдиг квартираны, амыдыралга эргежок чугула